

Ὁ φόβος ὡς μαθησιακὸ ἐργαλεῖο
στὸν Ἐκκλησιαστή: Διάλογος ὑπὸ τὸ φῶς
τῆς Ὁρθόδοξης Πατερικῆς Θεολογίας

Εὐαγγέλου Β. Γλάρου*

Στὶς ἀφηγήσεις τῆς Π.Δ. ὁ φόβος ὡς βασικὴ ἔννοια ἀποτελεῖ θεμελιώδη κανονιστικὴ ἀρχὴ καὶ χαρακτηρίζει ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ἀνεξαρτήτως φυλετικῆς ἢ ἐθνικῆς προέλευσης. Στὴ Βίβλο ἐντοπίζονται πλεῖστα περιστατικὰ ψυχολογικῶν καὶ συναισθηματικῶν ἀντιδράσεων τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὸν φόβο. Ὁ J. Pedersen ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ φόβου, καὶ ἰδιαίτερα ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ στὴν Π.Δ., εἶναι βαθιὰ ριζωμένος στὸν ψυχισμὸ τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ¹. Πράγματι, σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο, ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαὸς σὲ καταστάσεις καὶ φαινόμενα ποὺ ὑπερτεροῦν τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς ἀνιχνεύει τὴ θεϊκὴ παρουσία ὡς παρουσία καὶ διακατέχεται ἀπὸ αἰσθήματα δέους καὶ φόβου². Ὁ Δημιουργὸς/Θεὸς καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ μεγαλείου Του ὑπερβαίνει τὴν ἀτομικότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξεως³. Τὸ δέος καὶ ὁ φόβος τῆς παρουσίας Του προσλαμβάνεται καὶ ἐνσωματώνεται στὴ συλλογικὴ βιωματικὴ ἐμπειρία τοῦ Ἰσραὴλ, ὅπως περιγράφεται στὰ γεγονότα τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς Θεοφανείας στὸ Σινᾶ⁴. Ὁ φόβος ἀναμεμειγμένος μὲ τρόμο γεννᾶται

* Ὁ Εὐαγγέλος Β. Γλάρος εἶναι διδάκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. J. Pedersen, *Israel, Its Life and Culture III-IV*, Oxford University Press, London 1940, σ. 623ff.

2. Δευτ. 6, 13: «κύριον τὸν θεόν σου φοβηθήσῃ καὶ αὐτῷ λατρεύσεις».

3. Πρβλ. A. J. O. Van Der Wal, "Qohelet 12,1a: A Relatively Unique Statement in Israel's Wisdom Tradition", στί: A. Schoors (ed.), *Qohelet in the Context of Wisdom*, Leuven University Press, Leuven 1998, σσ. 413-418, ἐδῶ σ. 418.

4. Ἐξ. 20, 18 ἐξ. Ὁ φόβος τοῦ Ἰσραὴλ ἐδράζεται στὸ μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ, ὅπως καὶ ὁ φόβος τοῦ Μωυσῆ στὴ φλεγόμενη Βάτο (Ἐξ. 3, 6) ἢ ὁ φόβος τοῦ Ἰακώβ στὸ νυχτερινό του ὄραμα (Γεν. 18, 17). Ἐνδεικτικὰ πρβλ. W. C. Kaiser, *Toward an Old Testament Theology*, Zondervan, Grand Rapids 1978, σ. 170.

κατὰ τὴν ἐμφάνιση φυσικῶν φαινομένων (καταιγίδες, σεισμοί, κ.λπ.), τὰ ὁποῖα ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη τοῦ Ἰσραὴλ τὴν ἐπικείμενη θεϊκὴ ὀργή⁵. Ἐπίσης, συνδέεται μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιλογῶν σὲ σχέση μὲ τὸν Γιαχβέ, ὅπως στὸν κατακλυσμὸ, ὅπου ἀφανίζεται κάθε ζωντανὴ ὑπαρξὴ καὶ διασώζεται μόνον ἡ κιβωτὸς τοῦ Νῶε⁶ ἢ στὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορρα ποὺ καταστρέφονται ἀπὸ φωτιά καὶ θεϊάφι⁷. Ὁ φόβος ποὺ ἐκφράζεται στὴ λατρεία, συνδέεται μὲ τὸν σεβασμὸ γιὰ τὴν παρουσίᾳ τοῦ Γιαχβέ καὶ ἀποτελεῖ τὴ φυσικὴ ἀντίδραση τοῦ λαοῦ μπροστὰ στίς Θεοφάνειες, ὅπως ὁ φόβος τοῦ Γεδεὼν⁸ καὶ τοῦ Ἡσαΐα⁹.

Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει διανοητικές, ψυχολογικὲς ἢ συναισθηματικὲς μεταβολές, καταστάσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν μεταπτωτικὸ ἄνθρωπο¹⁰. Ἐπίσης, δὲν φέρεται ἐκδικητικὰ ἢ ἐχθρικὰ στοὺς ἀνθρώπους¹¹, δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ τοὺς τρομοκρατεῖ, καὶ μάλιστα ὀρισμένες φορὲς τοὺς καθησυχάζει μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ φράση: «μὴ φοβοῦ»¹². Τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου στὴν αὐθεντικὴ ἔκφραση τῆς πίστεως ἰσορροπεῖται μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν Θεό. Ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, ὁ φόβος τοῦ Κυρίου μπορεῖ καὶ νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς δῶρο Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν προφήτη Ἱερεμία: «καὶ τὸν φόβον μου δώσω εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν πρὸς τὸ μὴ ἀποστῆναι αὐτοὺς ἀπ' ἐμοῦ»¹³. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ εὐλάβεια καὶ ὁ σεβασμὸς, δηλαδὴ ὁ κατὰ Θεὸν φόβος, ἀποτελεῖ ἓνα κίνητρο παρώθησης τῆς ψυχῆς, ὥστε ὁ εὐσεβὴς ἄνθρωπος νὰ συγκροτεῖ μία προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν Δημιουργό/Θεό.

5. Ἦσ. 2, 10· 2, 19· Σολ. 5, 2. Τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου-τρόμου συνδέεται μὲ τὴν ἔλευση τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου. Πρβλ. Μτ. 28, 4, ὅπου καταγράφεται ὁ τρόμος τῆς φρουρᾶς στὸ μνημεῖο τοῦ ἀναστάντος Ἰησοῦ.

6. Γεν. 7, 6.

7. Γεν. 19, 24-28.

8. Κρ. 6, 22 ἐξ.

9. Ἦσ. 6, 5.

10. Ψευδο-Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* [Κεφάλαια 16-500], PG 90, 1185-1392, ἐδῶ Ἐκατοντὰς Πρώτη, ξς', PG 90, 1205A: «Ἦδονὴ καὶ λύπη, ἐπιθυμία καὶ φόβος, καὶ τὰ τούτοις ἐπόμενα, τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων προηγουμένως οὐ συνεκτίσθη· ἐπεὶ καὶ εἰς τὸν ὄρον ἂν συνετέλουν τῆς φύσεως».

11. Βλ. Γ. Μαντζαρίδης, *Μέθεξις Θεοῦ*, ἐκδ. Ὁρθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 54.

12. Κρ. 6, 23· Δευτ. 10, 12.

13. Ἱερ. 39, 40.

Οί παραπάνω έρμηνευτικές προσεγγίσεις συγκλίνουν με τις απόψεις του R. Otto και συνάδουν με τη θέση του *Mysterium tremendum* και τον σθεναρό ισχυρισμό του πώς ή παρουσία του *numen* στα άτομα είναι το θεμέλιο της θρησκείας σε όλη την ιστορία και τον κόσμο¹⁴. Ο φόβος ως έννοια «ἱερός» χαρακτηρίζεται από μία δυναμική δέσμη συνάψεων που ένσωματώνουν πλειάδα διαφορετικών σημασιών¹⁵. Οί περισσότεροι μελετητές συμφωνούν πώς ο φόβος του Θεού μπορεί άπλως να αναφέρεται στον τρόπο μπροστά στο θείο. Άξιοσημείωτη είναι ή άποψη του T. Longman, ό οποίος διαφοροποιείται μερικώς εισάγοντας τη διάκριση μεταξύ αυτού που άποκαλεί θετικό φόβο, όταν ό φόβος συνδέεται με το δέος και τη λατρεία, και αυτού που όνομάζει άρνητικό φόβο, δηλαδή τον γνήσιο φόβο ή τρόπο¹⁶. Για μία βαθύτερη κατανόηση σχετικά με τον φόβο του Κυρίου και τη σοφία, σημαντική είναι ή πραγματεία του Z. Schwáb, ό οποίος μελετά διεξοδικά στίς *Παροιμίες* εάν ό φόβος του Κυρίου είναι ή πηγή της σοφίας ή το αντίστροφο. Ο βιβλικός έρευνητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρά την ποικιλία των άπόψεων ύπάρχει έπιστημονική σύγκλιση πώς ό φόβος του Κυρίου είναι ή προϋπόθεση της σοφίας¹⁷.

14. Ο όρος *Mysterium tremendum* όρίζεται ως ή αίσθηση του τρομακτικού, του μυστηριώδους και συντριπτικού, που μάς προκαλεί την αίσθηση της μηδαιμνότητας, της ύποταξης, της ταπεινοφροσύνης και δημιουργικότητας, και ό όρος *Mysterium fascinans* ως ή αίσθηση του συναρπαστικού, της παρηγορίας, που όδηγεί στην πνευματική πληρότητα, στην ευδαιμονία. Για τον O. Rudolf, *tremendum* και *mysterium* άποτελούν συνειδητές έμπειρίες που βιώνονται. Για τη σφαιρική κατανόηση της έννοιας του φόβου υπό το πρίσμα του Rudolf, ένδεικτικά βλ. E. Ellis, "Reconsidering the Fear of God in Job 37: 14-24 and Qohelet 3: 1-17 in the light of Rudolf Otto's *Das Heilige*", *OTE* 28, 1 (2015), σσ. 53-69 ή στην άδημοσίευτη διατριβή του, που είναι διαθέσιμη στη Θεολογική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Stellenbosch: E. Ellis, "*The Fear of God*" in *Job 37:14-24 and Qohelet 3:1-17 in the Light of Rudolf Otto's Das Heilige*, M. Div. Diss., University of Stellenbosch, 2013.

15. S 3372· BDB 431a· HALOT 2, 432b· TDOT 6, 290-315· TWOT 907· NIDOTTE 3707.

16. T. Longman, "Fear of the Lord", στο: T. Longman & P. E. Enns (eds.), *Dictionary of the Old Testament: Wisdom, Poetry & Writings*, Inter-Varsity Press, Downers Grove 2008, σσ. 201-205, έδω σ. 201.

17. Κατά τον Z. Schwáb, μπορούμε να διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες τους μελετητές που πραγματεύονται το ζήτημα της σχέσεως ανάμεσα στη σοφία και τον φόβο: α) σε εκείνους που τονίζουν ότι ό φόβος του Θεού προηγείται χρονικά της σοφίας, οί κυριότερες θέσεις των όποιων συμπυκνώνονται από τον Gerhard von Rad, β) σε εκείνους που ισχυρίζονται ότι ό φόβος του Θεού προηγείται της σοφίας, αλλά

Ὅπως σημειώνει ὁ R. Whybray, ὁ Ἐκκλησιαστής ἀναφέρεται στὸν φόβο τοῦ Θεοῦ σὲ τέσσερα μόνο χωρία: α) στὸ 5, 6, ὅπου ἡ τελικὴ προστακτικὴ «τὸν θεὸν φοβοῦ» ἀναφέρεται στίς προειδοποιήσεις τῶν προηγούμενων στίχων γιὰ ζητήματα ὅπως ἡ ἀθέτηση τῶν ὅρκων ποὺ δόθηκαν στὸν Θεό, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ τιμωρία· β) στὸ 8, 12-13, ποὺ παρὰ τὴν ἀσάφεια ἀποτελεῖ μιὰ διαβεβαίωση ὅτι ὅσοι φοβοῦνται τὸν Θεὸ θὰ γίνουν ἀποδεκτοὶ ἀπὸ Αὐτόν, ἐνῶ οἱ ἀσεβεῖς θὰ ἀπορριφθοῦν ἀπὸ Αὐτόν, ἐπειδὴ δὲν τὸν φοβοῦνται· γ) στὸ ἀπόσπασμα 7, 15-18, πού, μολονότι παρουσιάζει ἀνάλογη ἀσάφεια, καταλήγει ἐπίσης μὲ τὴ διαβεβαίωση ὅτι τὸ ἄτομο ποὺ φοβᾶται τὸν Θεὸ θὰ «ξεφύγει» ἢ –ἐνδεχομένως– θὰ «ἐπιτύχει» νὰ ἀπεγκλωβισθεῖ ἀπὸ τὶς ἐπερχόμενες δυσάρεστες καταστάσεις, διότι ἀκολούθησε τὴν προειδοποίησιν τοῦ Qoheleth καὶ ἐναντιώθηκε σὲ ὀρισμένες μορφές ἀνόητης ἢ κακῆς συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ καταστροφὴ καὶ δ) στὸ 3, 14, ὅπου ὁ Ἐκκλησιαστής παρατηρεῖ ὅτι, ἐφ’ ὅσον οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνες τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἀξιόπιστες καὶ δὲν ὑπόκεινται σὲ μεταβολές, αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλεῖ τὸ ἀνάλογο δέος καὶ τὸν δέοντα σεβασμό. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ δέσμη τῶν ἀποσπασμάτων μόνον ὁ στίχος 5, 6 προσδιορίζει τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Θεοῦ στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ. Τὸ σημαντικὸ ἐδῶ εἶναι πῶς στὸ συγκεκριμένο ἐδάφιο δὲν ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Γιαχβὲ εἶναι ἓνας σκληρός, ἀπόμακρος ἢ ἀδιάφορος Θεὸς καὶ δὲν ὑπερβαίνει τὴν πεποιθήσιν, ποὺ ἐκφράζεται στὴ σοφιολογικὴ γραμματεία καθὼς καὶ ἄλλοι στὴν Π.Δ.¹⁸, ὅτι ὁ Γιαχβὲ θὰ ἀπορρίψει τοὺς ἀσεβεῖς¹⁹.

Ἔτσι, ὁ Qoheleth στὸν χρονικὸ κύκλο ποὺ ὀρίζεται γιὰ τὸν καθένα ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναζητήσει, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου,

ταυτόχρονα τονίζουν πῶς ἡ σοφία ὀδηγεῖ στὴν αὔξησιν τοῦ φόβου καὶ ἐπομένως ὁ φόβος δὲν εἶναι μόνον ἡ προϋπόθεσις τῆς σοφίας ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της, μὲ κύριο ἐκφραστὴ τὸν M. Fox, καὶ τέλος γ) σὲ ἐκείνους ποὺ ὑποστηρίζουν πῶς ὁ φόβος δὲν ἀναφέρεται σὲ κάτι ποὺ προηγεῖται χρονικὰ τῆς σοφίας, εἶναι σαφῶς διακριτὸ ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἐπομένως ὁ φόβος τοῦ Κυρίου κατανοεῖται ὡς ἡ βάση ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζει ἡ σοφία [Z. Schwáb, “Is Fear of the Lord the Source of Wisdom or Vice Versa?”, VT 63, 4 (2013), σσ. 652-662, ἐδῶ σσ. 653-654].

18. Πρβλ. *Παροιμ.* 15, 25.

19. R. N. Whybray, “Qoheleth as a Theologian”, στό: A. Schoors (ed.), *Qohelet in the Context of Wisdom*, Leuven University Press, Leuven 1998, σσ. 239-265, ἐδῶ σ. 265.

τὸ κέρδος γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή²⁰. Χρησιμοποιεῖ μὲ φειδῶ τὶς ἀναφορές του στὸν φόβο τοῦ Θεοῦ²¹. Ἀξιοποιεῖ τὸ μοτίβο τοῦ φόβου τέσσερις φορές²² καὶ στὴν κατακλείδα τῆς ἔρευνάς του στὸ Ἐκκλ. 12, 13-14, προκειμένου νὰ συνοψίσει στὸν ἐπίλογό του τὴ διδακτικὴ-θεολογικὴ του πρόταση²³: Παρὰ τὴ ματαιότητα ποὺ διατρέχει καθολικὰ τὸν ἀνθρώπινο βίον καὶ τὴ φαινομενικὴ ἔλλειψη τάξεως στὸν κόσμον, ἡ ἀνθρωπότητα ὀφείλει νὰ ζεῖ μὲ τὴ γνώση τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὸν Γιαχβέ, κατάστασις ποὺ ὁ Ἐκκλησιαστής συνδέει ἄμεσα μὲ τὸν φόβο Θεοῦ²⁴. Ὁ M. Sneed συντάσσεται μὲ αὐτὴ τὴ θέση καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ κατὰ Θεὸν φόβος πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς σχέσεως Θεοῦ-ἀνθρώπου²⁵. Ἄν καὶ ἡ σχέση Θεοῦ-ἀνθρώπου δὲν εἶναι συνάντησις ἰσοτίμων ἐταίρων, ἔνεκα τῆς ὄντολογικῆς διαφορᾶς Ἀκτίστου-κτιστοῦ, τὸ ἄτομο ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ καὶ ὑποτάσσεται στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ ἐνεργοποιεῖ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τῆς ἄρνησις τελέσεως μιᾶς ἄνομης πράξεως²⁶, φανερώνοντας ὅτι «τὸ ἦθος ποὺ παράγει ὁ θεῖος φόβος εἶναι ἦθος ἀγάπης καὶ ὄχι ἦθος ἀνελευθερίας»²⁷.

20. Ἐκκλ. 9. C. L. Seow, *Ecclesiastes: A New Translation with Introduction, and Commentary*, [The Anchor Yale Bible 18C], Doubleday, New York 1997, σσ. 21-33.

21. H.-P. Müller, „Wie sprach Qohälät von Gott?“, VT 18, 4 (1968), σσ. 507-521.

22. Ἐκκλ. 3, 14· 5:6· 7, 15-18· 8, 12-13.

23. A. Bornapé, “‘Fear God and Keep his Commandments’: The Character of Man and the Judgment of God in the Epilogue of Ecclesiastes”, *DaLo* 17, 2 (2018), σσ. 37-59, ἐδῶ σ. 37· K. Dell, “A wise man Reflecting on Wisdom”, *TynBul* 71, 1 (2020), σσ. 137-152, ἐδῶ σ. 151.

24. J. Crenshaw, *Ecclesiastes: A Commentary*, [OTL], The Westminster Press, Philadelphia 1987, σ. 97. Πρβλ. C. L. Seow, ὁ.π., σσ. 21-33.

25. M. Sneed, “(Dis)closure in Qohelet: Qohelet Deconstructed”, *JSOT* 27, 1 (2002), σσ. 115-126, ἐδῶ σ. 121.

26. M. Βασιλείου, *Ἡθικοὶ λόγοι εἰκοσιτέσσαρες, ἐκλεχθέντες διὰ Συμεὼν τοῦ Μαγίστρου καὶ Λογοθέτου ἐκ πασῶν τῶν πραγματειῶν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου, Περὶ ἐλεημοσύνης, Λόγος Δ΄*, PG 32, 1153-1168, ἐδῶ 5, PG 32, 1164B: «Οὐ γὰρ ἐν ᾧ μὴ δύνασαι, παρέξεις τὴν ἀπόδειξιν τῆς πρὸς Θεὸν ὑποταγῆς καὶ τοῦ φόβου· ἀλλ’ ἐν τῷ παραβῆναι δυνάμενος, οὐ παραβαίνεις». Ἐπίσης βλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς Β΄*, VII, 32-33, σσ. 1-4, 59¹⁻¹⁸-60¹⁻¹⁰ (PG 8, 968A-C).

27. Α. Νικολαΐδης, *Θρησκεία καὶ φόβος. Ὁ φόβος τῆς θρησκείας καὶ ἡ θρησκεία τῆς τρομοκρατίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2003, σ. 160.

Οἱ στρατηγικὲς παρέμβασης ποὺ διατρέχουν τὴν Π.Δ. συνδέονται κυρίως μὲ τὴν αἴσθηση τοῦ φόβου, τῆς ἀπώλειας, τῆς ποινῆς ἢ τοῦ κέρδους²⁸. Στὴ Βίβλο μπορεῖ κανεὶς νὰ κατηγοριοποιήσῃ τὶς διαφορετικὲς λειτουργίες τῶν μέσων παρέμβασης. Ὅρισμένες φορὲς ὑπονοεῖται ὅτι οἱ ἀνθρώπινες πράξεις ἐμπεριέχουν ἀνάλογες συνέπειες καὶ ἄλλες φορὲς φαίνεται ὅτι ἀποδίδουν στὴν παρέμβαση τοῦ Γιαχβὲ τὴν ἀνταμοιβή ἢ τὴν τιμωρία. Σὲ σπάνιες περιπτώσεις ὑπονοεῖται ὅτι ὁ θεϊκὸς ρόλος ὁμοιάζει μὲ αὐτὸν τοῦ διαμεσολαβητῆ, παραλληλίζοντάς τον μὲ ἐκείνον τῆς μαίας, ἡ ὁποία συνδράμει ἐπικουρικὰ στὴ γέννηση ἐνὸς βρέφους²⁹. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐκκλησιαστῆ φαίνεται νὰ προβάλλει ἀποκλειστικὰ σχεδὸν τὸ κατώτερο καὶ τὸ μέσο κίνητρο, ποὺ εἶναι ὁ φόβος τῆς τιμωρίας³⁰ καὶ τῆς ἀντιμισθίας³¹ σὲ ἓνα σύννεφο μυστηρίου³². ταυτόχρονα, τὰ κίνητρα μὲ τὴ λειτουργία τοῦ πόνου καὶ αὐτόματα μὲ τὸν φόβο ποὺ ὁδηγεῖ στὴ συνειδητοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ὁρίων. Πρόκειται γιὰ μία κοινὴ παιδαγωγικὴ θέση στὴ γραμματεία τῆς ἀρχαίας Ἑγγὺς Ἀνατολῆς, ποὺ θεωρεῖ πὼς ὁ πόνος μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ στὴ σύνεση καὶ τὴ σοφία³³. Ὑπ’ αὐτὸ τὸ πρίσμα, γιὰ τὸν Ἐκκλησιαστὴ ἡ γῆ εἶναι τόπος θλίψεων καὶ δοκιμασιῶν καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο ὁ ἄνθρωπος ἀσκούμενος, διὰ τῶν ἀγαθῶν πράξεων³⁴, καθίσταται πλουσιώτερος, ἐνθυμούμενος πάντοτε ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς του ἐντάσσονται στὴν παιδαγωγικὴ τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ σωτηρία του³⁵.

28. Ἀθ. Γλάρος, *Θεία Παιδαγωγία: Παιδαγωγικὰ στοιχεῖα στὸ Μεγάλον Κανόνα τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης*, [Ψυχολογία, Παιδαγωγική, Ποιμαντική αρ. 10], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2000 (δ.δ.), σ. 354: «Ἡ πληθώρα ἀρνητικῶν παραδειγμάτων ἀποσκοποῦν στὴν κατανόηση τοῦ φόβου τῆς ἀπώλειας...».

29. J. Crenshaw, *Qoheleth. The Ironic Wink*, University of South Carolina, [Studies on personalities of the Old Testament], The University of South Carolina Columbia Press 2013, σ. 99.

30. Ἐκκλ. 8, 6· 12, 13-14.

31. Ὁ E. Ellis σχολιάζει συγκριτικὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ R. Otto σχετικὰ μὲ τὰ ἐδάφια Ἰωβ 37, 14-24 καὶ Ἐκκλ. 3, 1-17 καὶ προκρίνει τὴ θέση ὅτι τὸ νόημα καὶ ἡ σημασία τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀπλῶς θέμα φόβου ἢ μυστηρίου, ἀλλὰ μᾶλλον θέμα φόβου καὶ μυστηρίου (E. Ellis, “Reconsidering the Fear of God in Job 37:14-24 and Qoheleth 3:1-17 in the Light of Rudolf Otto’s *Das Heilige*”, ὁ.π., σ. 67).

32. Ἐκκλ. 3, 22· 5, 18· 11, 6.

33. C. L. Seow, *Ecclesiastes: A New Translation with Introduction and Commentar*, ὁ.π., σ. 149.

34. Ἐκκλ. 12, 13.

35. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Υπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν*,

Ὁ Ἐκκλησιαστής προκρίνει τή «γκρίζα» πτυχή τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, γιὰ νὰ τονίσει τήν παιδαγωγική ἀξία τοῦ πόνου³⁶. Ἐπιπλέον, στὸ 1, 18 εἰσάγει μιὰ διαπίστωση: «ὅτι ἐν πλήθει σοφίας πλήθος γνώσεως καὶ ὁ προστιθεὶς γνῶσιν προσθήσει ἄλγημα». Αὐτὴ ἡ ἐπαναλαμβανόμενη φράση συνοψίζει ὅσα ἤδη ἔχουν εἰπωθεῖ. Ὁ Qoheleth ὥστόσο δὲν τὴν χρησιμοποιοῦ μὲ τὸν ἀναμενόμενο τρόπο. Στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἐρευνητικῆς του περιήγησης, ὁ πόνος καὶ οἱ ἀντιξοότητες ὁδηγοῦν στὰ ἴδια ἀποτελέσματα μὲ ἐκεῖνα τῆς ἀνθρώπινης σοφίας. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ τελικὰ ἐπωφελεῖται κανεὶς ὅταν ἐπιδιώκει νὰ κατακτήσει τὴν ἀνθρώπινη γνώση καὶ σοφία στὸν μέγιστο βαθμό: Ὅσο περισσότερα γνωρίζει, τόσο πιὸ ἐπώδυνη εἶναι ἡ κλήση τῆς ζωῆς³⁷. Ὅμως, μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχῆ ἐξέταση ἀποφαίνεται πὼς ἡ κατὰ Θεὸν σοφία εἶναι καρπὸς τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὸς συνιστᾷ τὴν ἀρχή, τὸ μέσον καὶ τὸ τέλος τῆς ἐνάρετης ζωῆς³⁸. Ὁ C. Shank προτάσσει ἐκεῖνον τὸν Ἐκκλησιαστή ποὺ ὑπαγορεύει τὴ θέση πὼς ἡ γνώση ἀπορρέει ἀπὸ μία «ἀνακλαστικὴ δράση» τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία διαπερνᾷ τὴν οὐσία τῆς ἔννοιας τῆς ματαιότητος τοῦ κόσμου μὲ βαθύτερες, πνευματικὲς διαστάσεις στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐργασία «ὑπὸ τὸν ἥλιον»³⁹. Κι ἐνῶ οἱ ἐντολὲς προσφέρουν μία προοπτικὴ διαλόγου σὲ ἕναν ἡθικὸ κόσμον κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο, ταυτόχρονα ἐπιβεβαιώνουν τὸ στοιχεῖο τοῦ φόβου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ⁴⁰. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀντίφασης

Ῥομιλία Α'-4Α', PG 57, 13-472 (PG 58, 471-794), ἐδῶ ΑΓ', ε, PG 57, 214: «τὸ δὲ ἐπὶ τῷ συμφέροντι παιδεύειν, Θεοῦ [...]. Ὅν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος, παιδεύει, φησὶν. Ὡστε ὅταν εὐημερίας ἀπολαύωμεν ἐν πονηρίᾳ ζῶντες, τότε μάλιστα ἀλγῶμεν. Ἀεὶ μὲν γὰρ ἀμαρτάνοντας δεδοικέναι χροῖ· μάλιστα δέ, ὅταν μηδὲν πάσχωμεν δεινόν». Πρβλ. Παροιμ. 3, 12: «ὃν γὰρ ἀγαπᾷ κύριος παιδεύει μαστιγοῖ δὲ πάντα υἱὸν ὃν παραδέχεται». Ἰώβ 5, 17: «μακάριος δὲ ἄνθρωπος ὃν ἤλεγξεν ὁ κύριος νουθέτημα δὲ παντοκράτορος μὴ ἀπαναίνου». Ἀπ. 3, 19: «ἐγὼ ὅσους ἐὰν φιλῶ ἐλέγχω καὶ παιδεύω· ζήλευε οὖν καὶ μετανόησον».

36. Ἐκκλ. 7, 2-3. Ἀρχιμ. Ἰωὴλ Γιαννακόπουλος, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο' Κείμενον-Ερμηνευτικὴ παράφρασις-Σχόλια-Προβλήματα-Χάρται*, τόμ. 25, Ἐκκλησιαστής, ἐκδ. Ὁρθοδόξου Χριστιανικῆς Ἀδελφότητος «Λυδία», Θεσσαλονίκη 1986, σ. 215.

37. C. L. Seow, *Ecclesiastes: A New Translation with Introduction and Commentar*, ὁ.π.

38. Α. Νικολαΐδης, *Θρησκεία καὶ φόβος. Ὁ φόβος τῆς θρησκείας καὶ ἡ θρησκεία τῆς τρομοκρατίας*, ὁ.π., σ. 161.

39. C. H. Shank, "Qoheleth's World and Life View as Seen in His Recurring Phrases", *WTJ* 37 (1974), σσ. 57-73, ἐδῶ σ. 68.

40. T. Krüger, *Qoheleth: A Commentary*, Fortress Press, Minneapolis 2004, σ. 213.

πρέπει νὰ κατανοήσουμε⁴¹ ὅτι ὁ Ἐκκλησιαστής ἐντάσσει τὸν φόβο ποὺ συνδέεται μὲ τὴν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ στὴν καθημερινότητά του, ἀντιλαμβανόμενος μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἀδιάλειπτη παρουσία Του⁴².

Γιὰ τὴν Ὀρθόδοξη Χριστιανικὴ Παιδαγωγικὴ σκέψη, οἱ ἀνησυχίες τοῦ ἀνθρώπου προέρχονται ἀπὸ τὶς ψυχολογικὲς καὶ σωματικὲς ἀδυναμίες ποὺ ἔχουν κληρονομηθεῖ. Ἡ παράβαση τῆς ἐντολῆς ἀπὸ τὸν πρωτόπλαστο ἄνθρωπο καὶ ἡ ἀμετανοησία τὸν ὀδήγησε στὴν ἁμαρτία καὶ στὸν θάνατο, «ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτουν ἰδιοτέλειαι· ἡ κατὰ τούτων ἀπειλὴ προκαλεῖ αὐτομάτως τὸν φόβον καὶ τὴν ἀνησυχίαν»⁴³. Στὸ 3, 1-17 τοῦ Ἐκκλησιαστή ὁ ὑποβόσκων ντετερμινισμὸς δὲν ὑπονοεῖ ἀπλῶς τὴν καθολικὴ αἰτιώδη καὶ νομοτελειακὴ συνάφεια τῶν φαινομένων στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἐβραϊκὴ ἔννοια ἢ τὴ δυνατότητα ἀπόκτησης τῆς γνώσης καὶ τῆς σοφίας⁴⁴. Στὸν

41. A. Caneday, "Qoheleth: Enigmatic pessimist or Godly Sage", *GTJ* 7, 1 (1986), σσ. 21-56, ἐδῶ σ. 53. Κατὰ τὸν Green, ἡ προσπάθεια νὰ ἐπιλυθεῖ ἡ παράδοξη φύση τοῦ βιβλίου μὲ τὴν ὑποβολὴ προτάσεων ὅτι τὰ κακὰ καὶ οἱ ἀδικίες, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἱεροκλήρυκας παραπονιέται, εἶναι μόνο μία «προφανὴς ἀνωμαλία» ποὺ πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ [W. Green, "The Scope and Plan of the Book of Ecclesiastes", *BRPR* 29 (1857), σσ. 419-440, ἐδῶ σ. 424].

42. Ἐκκλ. 3, 14: «ἔγνων ὅτι πάντα ὅσα ἐποίησεν ὁ θεὸς αὐτὰ ἔσται εἰς τὸν αἰῶνα ἐπ' αὐτῷ οὐκ ἔστιν προσθεῖναι καὶ ἀπ' αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ἀφελεῖν καὶ ὁ θεὸς ἐποίησεν ἵνα φοβηθῶσιν ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ». Πρβλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἑρμηνεία κατὰ παράφρασιν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ*, III, 14, CCSG 11, σσ. 25⁸¹-26⁸²⁻⁹³: «Ἦτοι, κατέλαβον ὅτι ἅπαντα τὰ τοῦ θεοῦ ποιήματα, καὶ οὐ τὰ τῶν ἀνθρώπων, ἐν παντὶ ἔσονται τῷ παρόντι αἰῶνι ὡς ἔχουσι φύσεως, τὰ μὲν ταῖς ἐξ ἀλλήλων διαδοχαῖς τὴν διαμονὴν ἔχοντα, τὰ δὲ τὰ αὐτὰ μένοντα ἐφ' οἷς οὐ δυνάμεθα τι, καὶ πολλὰ πονῶμεν, προσθεῖναι τελείοις οὓσιν, οὐτ' ἀπ' αὐτῶν ἀφελεῖν μὴ κεκτημένων τι περιττόν. Ταῦτα δ' οὕτως ἐποίησεν ὁ θεός, ὥστε κατανοήσαντας ἡμᾶς τὸ ἀήττητον τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, δι' ἧς τὰ πάντα γεγονόσιν τε καὶ διαμένουσιν, ἥτις ὁ μονογενὴς υἱὸς καὶ λόγος τούτου ἐστίν, ὃς καὶ χαρακτὴρ ὑπάρχει αὐτοῦ, φόβον ἐκ τούτου λαβεῖν καὶ μήτι ὑπὲρ τὸν λόγον ἢ παρὰ τὸν λόγον σπεύδειν ποιεῖν, ἵνα μὴ πρὸς τῷ μηδὲν κερδάναι καὶ τὴν τοῦ καλοῦ πεισώμεθα ἔκπτωσιν». Ψευδο-Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, III, 14, CCSG 4, σ. 75⁸¹⁻⁸⁴: «οὐχ ἵνα παρασαλευθῶσιν μόνον, ἀλλ' ἵνα αὐτὸν καὶ θαυμάζωσιν εἰκὸς οὖν τὰ πρὸς ὑπόθεσιν θεογνωσίας γεγεννημένα, μεγάλα τινὰ καὶ θαυμαστά».

43. Ἰω. Ρωμανίδης, *Τὸ Προπατορικὸν Ἀμάρτημα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1989, σ. 112.

44. Ὁ N. Samet, ἐκτὸς τῶν γλωσσικῶν στοιχείων, μὲ τὴν χρῆση φιλοσοφικῶν προσεγγίσεων καὶ ἐννοιῶν, βασιζόμενος στὸν ντετερμινισμὸ τοῦ Qoheleth ἐστιάζει σὲ χαρακτηριστικὰ ποὺ συνδέουν τὸν Ἐκκλησιαστή μὲ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν: α) τὴν τυπικὴ ἑλληνικὴ κοσμολογία (Ἐκκλ. 1, 4-11) καὶ β) τὴν ἀνθρωπολογία (Ἐκκλ. 3, 17-21). [N. Samet, "How Deterministic is Qohelet? A New Reading of the Appendix to the

Qoheleth υπάρχει χρόνος για όλα: τὰ ἐνάρετα καὶ τὰ ἐπαίσχυντα, τὰ δίκαια καὶ ἄδικα, τὰ σοφὰ καὶ τὰ ἀνόητα ὅπου συνολικὰ οἱ ἀρχές τῆς αἰτιότητας καὶ τῆς δικαιοσύνης ἀποτυγχάνουν στὴ λειτουργία τους⁴⁵. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὅλα ἐντάσσονται ρητὰ ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Θεοῦ, ὅλοι ἀνεξαιρέτως ἀπογυμνώνονται ὑπὸ τὸν ἥλιο, «ἵνα φοβηθῶσιν ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ»⁴⁶. Ἔτσι, στὸν Ἐκκλησιαστή σὲ συνάρτηση μὲ τὸν φόβο κατασκευάζεται ἓνας ἀντίστροφος κόσμος: ὁ φόβος Κυρίου δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς γνώσεως⁴⁷, ἀλλὰ τὸ τέλος αὐτῆς⁴⁸, διότι ἡ ἐλλιπὴς ἀνθρώπινη γνώση, ἡ παντελὴς ἀπώλεια ἐλέγχου καὶ ἡ ἀδυναμία κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τῶν γεγονότων προκαλεῖ τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ Qoheleth, μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του καὶ φωτισμένος ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα⁴⁹, προτρέπει μὲ τὸ παράδειγμά του νὰ ἀκολουθεῖ ὁ ἄνθρωπος τὸν χρυσοῦ μέσο ὄρο⁵⁰, «τὴν

Catalogue of Times", ZAW 131, 4 (2019), σσ. 577-591].

45. Βλ. E. Ellis, "Reconsidering the Fear of God in Job 37:14-24 and Qohelet 3:1-17 in the Light of Rudolf Otto's *Das Heilige*", ὁ.π., σ. 64.

46. Ἐκκλ. 3, 14.

47. Παροιμ. 1, 7. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπιστημονικοῦ διαλόγου, ὁ M. Fox παραθέτει τὸ Παροιμ. 15, 33 γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἐγκόσμια προτεραιότητα τοῦ φόβου τοῦ Κυρίου σὲ σχέση μὲ τὴ σοφία (M. Fox, *Proverbs 1-9*, [The Anchor Yale Commentary 18a], Yale University Press, New Haven & London 2000, σ. 68). Ὁ S. Weeks διαφοροποιεῖται ἐλαφρὰ καὶ ἰσχυρίζεται πὼς φόβος τοῦ Κυρίου εἶναι ἡ πρώτη ἐκδήλωση σοφίας, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ καὶ προϋπόθεση τῆς σοφίας καί, ὑπὸ προϋποθέσεις, ταυτίζεται μὲ τὴ σοφία (S. Weeks, *Instruction & Imagery in Proverbs 1-9*, Oxford University Press, Oxford 2007, σ. 121).

48. Ὁ O. Kaiser εὐστοχα ἐπισημαίνει πὼς ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχὴ τῆς σοφίας, στὸν Ἐκκλησιαστή σημαίνει τὸ τέλος τῆς (O. Kaiser, *Ideologie und Glaube. Eine Gefährdung des christlichen Glaubens am alttestamentlichen Beispiel aufgezeigt*, Radius, Stuttgart ²1990, σ. 133).

49. Γρηγορίου Ἀκραγαντίνων, *Ἐξήγησις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, PG 98, 741-1181, ἐδῶ ΣΤ', PG 98, 1021B.

50. Ἐκκλ. 7, 15-18. Οἱ ἐρμηνευτὲς ποὺ διακρίνουν τὴν ἀρχὴ τοῦ χρυσοῦ μέσου ὄρου μεταξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας χρονολογοῦν τὸ βιβλίον τὰ Ἑλληνιστικά χρόνια, λόγῳ ἀριστοτελικῶν ἢ στωικῶν ἐπιδράσεων (R. Gordis, *Koheleth, The man and his Word*, Schocken Books, New York ³1968, σσ. 178, 276). Βέβαια, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ βάση τὴ θεωρία τῆς μεσότητας, ἡ οὐσία τῆς ἀρετῆς ἐγκτεῖται στὸ μέσον ἀνάμεσα στὶς ἀκρότητες τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως (Ἀριστοτ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1106b: «ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ἡ ἐλλείψις [ψέγεται], τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὐσα τοῦ μέσου»). Ἡ ἀρετὴ

μέσσην ὁδόν»⁵¹ τῆς ἀρετῆς⁵². Ἡ ἐντολὴ νὰ μὴν εἶναι κανεῖς ὑπερβολικὰ σοφὸς⁵³ ἐρμηνεύεται ὡς ἀσφαλιστικὴ δικλείδα στὴν ἀποτυχία καὶ ἀνεπάρκεια τῆς φρόνησης νὰ ἐκχωρήσει μία ὀλοκληρωμένη ἀπάντηση πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξαιρέτως: Μὴν ἀφιερωθεῖτε πλήρως στὴν προσπάθεια κατάρκτησης τῆς σοφίας σὰν νὰ εἶναι πανάκεια στὴ ζωὴ σας, ἀλλὰ καὶ μὴν τὴν ἀπορρίψετε γιατί θὰ γίνετε ἀνόητοι⁵⁴. Τὸ ἄτομο ὀφείλει νὰ ἴσταται «ἐν τούτῳ», δηλαδὴ στὴ μεσότητ᾽⁵⁵, ποὺ ὁδηγεῖ στὸν κατὰ Θεὸν φόβον⁵⁶. Πρόκειται περὶ «τοῦ ἀγνοῦ καὶ ἀγνοποιοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ»⁵⁷, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ προστατευτικά, διότι ὁ

ὅμως, ὡς ἐνέργεια, ὡς ἄριστη πράξις, δὲν ἀποτελεῖ μεσότητα ἀλλὰ ἀκρότητα (Ἀριστοτ. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1107a: «διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης»).

51. Βλ. Ψευδο-Βασιλείου, *Ἀσκητικαὶ Διατάξεις* πρὸς τοὺς ἐν Κοινοβίῳ καὶ κατὰ μόνους ἀσκούοντας, ἐν κεφαλαίοις λδ', PG 31, 1321-1428, ἐδῶ Δ', 2, PG 31, 1349B: «τὴν μέσσην ὄντως καὶ βασιλικὴν ὁδὸν πορευόμενον, ἐπὶ θάτερα μηδαμῶς ἀποκλίνειν μήτε τὴν ἄνεσιν ἀσπαζόμενον, μήτε τῇ ὑπερβολῇ τῆς ἐγκρατείας ἀχρειοῦντα τὸ σῶμα». Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος ΜΒ'*. *Συντακτῆριος εἰς τὴν τῶν ρν' ἐπισκόπων παρουσίαν*, PG 36, 457-492, ἐδῶ ιζ', PG 36, 476C: «Αὐτοὶ δὲ τὴν μέσσην βαδίζοντες καὶ βασιλικὴν, ἐν ᾧ καὶ τὸ τῶν ἀρετῶν ἔστηκεν, ὡς δοκεῖ τοῖς ταῦτα δεινοῖς, πιστεύομεν εἰς Πατέρα, καὶ Υἱόν, καὶ Πνεῦμα ἅγιον, ὁμοουσίᾳ τε καὶ ὁμόδοξᾳ».

52. Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, *Μετάφρασις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομώντος*, PG 10, 988-1017, ἐδῶ ιβ', PG 10, 1017B: «ἽΩ ἄνθρωποι, ἰδοὺ διαρρήδην ὑμῖν καὶ συντόμως προαγορεύω, φοβεῖσθαι μὲν Θεὸν τὸν πάντων δεσπότην τε ὁμοῦ καὶ ἐπόπτην, τηρεῖν δὲ αὐτοῦ καὶ τὰ παραγγέλματα».

53. *Ἐκκλ.* 7, 16.

54. W. Brindle, "Righteousness and Wickedness in Ecclesiastes 7:15-18", *AUSS* 23, 3 (1985), σσ. 243-257, ἐδῶ σ. 248.

55. Ὁ G. R. Castellino, σὲ μιὰ ἀνάλυση τῶν ἐβραϊκῶν διατυπώσεων, καταλήγει σὲ παρόμοιο συμπέρασμα, δηλαδὴ ὅτι τὸ 7, 16 ἀναφέρεται στὴ διάβαση τόσο τῶν δικαίων ὅσο καὶ τῶν σοφῶν πρὸς τὸν ὀρθὸ δρόμο. Στὴ συνέχεια ὑποστηρίζει ὅτι ὁ στίχος (7, 18) ὠθεῖ τὸν ἀναγνώστη νὰ μὴν ὑποπέσει στὴν ὁδὸ τῆς ἀποφυγῆς καὶ τῆς ἀνοησίας, ὥστε νὰ συλλάβει τὴν ἀληθῆ φρόνηση, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μέσῳ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ [G. R. Castellino, "Qohelet and His Wisdom", *CBQ* 30, 1 (1968), σσ. 15-28, ἐδῶ σ. 24].

56. *Ἐκκλ.* 7, 18: «ὅτι φοβούμενος τὸν θεὸν ἐξελεύσεται τὰ πάντα». Βλ. Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, 218, PTA 16, σ. 68¹⁹⁻²¹: «οὐκ ἔστιν ὑστέρημα τοῖς φοβούμενοις αὐτόν, "αὐτός" δὲ ἐστὶν ὁ θεός. λέγει γάρ· "κύριον αὐτὸν ἀγιάσετε καὶ αὐτός ἐστὶν σου φόβος". ὡς γίνεται τοῦ θέλοντος κατὰ Χριστὸν σοφίαν σοφ[ία] ὁ Χριστὸς καὶ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κατὰ Χριστόν, οὕτω γίνεται καὶ φόβος».

57. Ὁλυμπιόδωρου Διακόνου, *Υπομνήματα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, PG 93, 477-628, ἐδῶ ζ', PG 93, 569A.

πιστὸς ἀντιπαρερχόμενος τὴν ἁμαρτία⁵⁸ ἐνεργοποιεῖ τὴν ἀρετὴ τῆς ἐγκράτειας⁵⁹ καὶ ἀποφεύγει τὰ ἄκρα καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ αὐτὰ ἐγκυμονοῦν⁶⁰. Ὁ Ὀλυμπιόδωρος σχολιάζοντας τὸν Ἐκκλησιαστή σημειώνει πὼς ὁ εὐλαβὴς ποὺ φοβάται τὸν Θεό, «*πᾶσαν πρᾶξιν κατὰ ἀρετὴν διεξερχόμενος, καὶ ταῖς προκοπαῖς τελειούμενος, καὶ πάντα διεκδύνων πειρασμόν*»⁶¹. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐνεργεῖ παιδαγωγικὰ γιὰ τοὺς ἄφρονες καὶ ἡ παιδαγωγικὴ Του «ὀργή»⁶² λειτουργεῖ στὴν παροῦσα ζωὴ παιδευτικὰ⁶³ καὶ ἐπικουρικὰ⁶⁴, δομένου ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ τιμωρήσῃ κανέναν ἄνθρωπο· ὁ καθέννας ἀπὸ ἐμᾶς ἐπιλέγει νὰ ἀποδέχεται ἢ νὰ ἀπορρίπτει τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ ὥστε ἡ μὲν παρουσία Του νὰ εἶναι παράδεισος, ἡ δὲ ἀπουσία Του κόλαση⁶⁵.

Στὶς Ἐπιστῆμες τῆς Ἀγωγῆς διατυπώνεται ἡ θέση πὼς οἱ «*συνθῆκες τοῦ λελογισμένου stress εἶναι ἰδανικὲς γιὰ νὰ μαθαίνει κανεὶς καὶ νὰ θυμᾶται*»⁶⁶. Ὁ Ἐκκλησιαστής, πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς διδασκαλίας του, συνδυάζει τὸ μαθησιακὸ περιβάλλον τοῦ λελογισμένου stress μὲ τὴν

58. M. Sneed, "A Note on Qoh 8, 12b-13", *Bib* 84, 3 (2003), σσ. 412-416, ἐδῶ σ. 414.

59. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Ὁμιλίαι ἐορταστικάι*, PG 77, 401-981, ἐδῶ 14, PG 77, 825C-D: «*ὁ τῶν ὅλων Θεὸς καὶ Κύριος ἀντειχίζει τῷ νόμῳ καὶ ὅπλον αὐτῷ χαρίζεται τὴν ἐγκράτειαν*».

60. Ἐκκλ. 7, 18. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἑρμηνεῖα κατὰ παράφρασιν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ*, VII, 15-20, CCSG 11, σ. 54¹³⁵⁻¹³⁶: «*... ὁ τὸν φόβον ἔχων τοῦ θεοῦ πᾶσαν κακίαν ἐκφεύζεται, ὑπάρχουσαν κατ' ἑλλειψιν ἀρετῆς καὶ ὑπερβολῆς*». Πρβλ. *Ψαλμ.* 36, 23-24: «*παρὰ κυρίου τὰ διαβήματα ἀνθρώπου κατευθύνεται καὶ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ θελήσει ὅταν πέσῃ οὐ καταραχθήσεται ὅτι κύριος ἀντιστηρίζει χεῖρα αὐτοῦ*».

61. Ὁλυμπιόδωρου Διακόνου, *ὁ.π.*, ζ', PG 93, 569A-B.

62. Γιὰ τὸν μεγάλο ἐρμηνευτὴ Ὠριγένη, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύει τὴν ἐκπαιδευτικὴ φροντίδα Του γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν ἀποτελεῖ πάθος τοῦ Θεοῦ, κατάστασις τὴν ὁποία τοῦ ἀποδίδει ὁ ἄνθρωπος ἀνάλογα μὲ τὴν ἁμαρτωλότητά του [Ὠριγένους, *Κατὰ Κέλσου*, IV, 72, SC 136, σσ. 360¹⁻³-362¹⁻¹⁸ (PG 11, 1141A-C)]. Πρβλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Ἐκ τῶν Προφητικῶν ἐκλογαί*, PG 9, 697-728, ἐδῶ θ', PG 9, 701C: «*Ὁ Θεὸς καὶ τὸν φόβον τῇ ἀγαθότητι συνέμειξεν δι' ἀγαθότητα*».

63. Ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ εἶναι «*ἡ τῶν παιδαγωγουμένων ἐπίπονος αἴσθησις*» (Ψευδο-Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* [κεφ. 16- 500], PG 90, 1185-1392, ἐδῶ Ἐκατοντὰς Τρίτη, θ', PG 90, 1261D).

64. *Ἡσ.* 8, 20: «*νόμον γὰρ εἰς βοήθειαν ἔδωκεν*».

65. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος*, PG 95, 1505-1584, ἐδῶ μδ', PG 94, 1545D-1548A.

66. Μαρία Κάτσιου-Ζαφρανᾶ, *Ἐγκέφαλος καὶ Ἐκπαίδευση*, ἐκδ. Ἀδελφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 94.

ἀρχὴ τῆς ἐπανάληψης καὶ μὲ τὸ μοτίβο τῆς ματαιότητος, διατηρώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν στὴ μακροπρόθεσμη μνήμη τὴν κατὰ Θεὸν προκοπή⁶⁷. Τὸ τελικὸ πόρισμα τῆς ἔρευνάς του ὀριοθετεῖ τὴ ματαιότητα τῆς πολυπραγμοσύνης τοῦ ἀνθρώπου⁶⁸. Ὅταν ἡ ἀπόλαυση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς τροφοδοτεῖται μὲ ὄνειρα καὶ σχέδια ποὺ ἐνισχύονται μὲ τὴ φαντασία ἀποκλείοντας τὸν Θεό, τὸν θεμέλιο λίθο κάθε εὐτυχίας καὶ χαρᾶς⁶⁹, καὶ τοὺς συνανθρώπους, ὁ βίος μεταβάλλεται σὲ κατάσταση ματαιότητος ποὺ μοιάζει μὲ τὴν πολυλογία. Ἀντίδοτο τῶν νοσηρῶν καταστάσεων τῆς πολυλογίας καὶ τῆς φλυαρίας, ποὺ ἐκδηλώνονται ἀκόμα καὶ τὴν ὥρα τῆς λατρείας, εἶναι ὁ ἅγιος φόβος τοῦ Θεοῦ⁷⁰: «Ὡσπερ γὰρ τὰ πολλὰ ἐνύπνια μάταια, οὕτω καὶ τὰ πολλὰ ῥήματα. Φόβος δὲ Θεοῦ, ἀνθρώπων σωτήριος, σπάνιος δέ»⁷¹. Αὐτὸς ὁ φόβος λειτουργεῖ ὡς προστατευτικὴ ἀσπίδα στὴν πεπτωκυῖα ἀνθρώπινη φύση⁷², διότι ἐκεῖνος ποὺ θὰ φυλάξει τίς θεῖες ἐντολές δὲν θὰ γνωρίσει τὴ δίκαιη τιμωρία, ἀκριβῶς γιατί γνωρίζει τὴν ἀγάπη τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ⁷³. Κατὰ τὸν Γρηγόριο, ἡ κίνησις αὐτὴ συνιστᾶ πράξη ζωῆς καὶ διακρίνει τοὺς σώφρονες καὶ συνετοὺς: «Βέλτιον δέ, καὶ λυσιτελέστερον ἐμμένοντα ταῖς ἱεραῖς ἐντολαῖς, λόγων τῶν πονηρῶν

67. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἑρμηνεία κατὰ παράφρασιν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ*, I, 9-11, CCSG 11, σ. 8¹⁰⁵⁻¹⁰⁷: «Ἐμποιήσει γὰρ ἡ ἐσχάτη κατάστασις τῇ τῶν ἀνθρώπων φύσει τῆς μνήμης τῶν ταύτῃ ἐπιγενομένων μετὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς εὐκληρίαν κακῶν ἀφανισμὸν παντελῆ».

68. Π. Μπρατσιώτης, *Ὁ Ἐκκλησιαστής. Εἰσαγωγή-Κείμενον Ὁ-Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἑβρ.-Σχόλια*, ἐπιμ. ἐκδ. Ν. Π. Μπρατσιώτης, Ἐν Ἀθήναις 1989, σ. 140.

69. E. W. Hengstenberg, *Commentary of Ecclesiastes, with other treatises*, transl. from the German by B. W. Simon, Smith, English & Co., Philadelphia 1890, σ. 245.

70. Ἐκκλ. 5, 6: «ὅτι ἐν πλήθει ἐνυπνίων καὶ ματαιότητες καὶ λόγοι πολλοὶ ὅτι σὺν τὸν θεὸν φοβοῦ».

71. Βλ. Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, *Μετάφρασις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομῶντος*, PG 10, 988-1017, ἐδῶ ε', PG 10, 1001A.

72. Στὴν ἄλογη συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ὁδήγησε στὴν πτώση, συνέβαλε μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ ἔλλειψη φόβου (Ψευδο-Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* [Κεφ. 16- 500], PG 90, 1185-1392, ἐδῶ Ἐκατοντὰς Πρώτη, ξς', PG 90, 1205B: «τὸν δὲ φόβον, τῆς μελλούσης ἐπὶ πλημμελήμασι τιμωρίας προφυλακτικὴν ἐπιμέλειαν». Πρβλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, PG 31, 385-421, ἐδῶ 9, PG 31, 405C: «καὶ ἡ μὲν ἡδονὴ συνηγορεῖ τῇ πορνείᾳ, ὁ δὲ φόβος τοῦ Θεοῦ τῇ σωφροσύνῃ συνίσταται»).

73. Ἐκκλ. 8, 5: «ὁ φυλάσσω ἐντολὴν οὐ γνώσεται ῥῆμα πονηρὸν καὶ καιρὸν κρίσεως γινώσκει καρδίᾳ σοφοῦ».

ἐκτὸς καθεστάναι. Σοφὸς γὰρ ἀνὴρ ἐπίσταται καὶ προγινώσκει τὴν εἰς καιρὸν κρίσιν, ὅτι δικαία ἔσται»⁷⁴.

Ὁ D. Martin ὑποστηρίζει πὼς θὰ μπορούσαμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴ Βίβλο ὄχι ἀποκλειστικά ὡς πηγὴ γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ ὡς ἐπιβεβαίωση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ σωτηρία του⁷⁵. Ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, ὁ A. Caneday διερωτᾶται ἐὰν θὰ μπορούσε ὁ Ἐκκλησιαστής νὰ ἰδωθεῖ μὲ μιὰ ὀρθόδοξη ὀπτική: Ἐὰν ὁ Qoheleth δὲν πίστευε στὴν ἀνάσταση καὶ στὴ μελλοντικὴ κρίση τοῦ Γιαχβέ, τότε γιὰ ποιὸν λόγο θὰ συμβούλευε τοὺς ἀνθρώπους νὰ συμπεριφέρονται ὑπάκουα, φοβούμενοι τὸν Θεό⁷⁶; Φρονοῦμε λοιπὸν πὼς στὴν πιὸ ξεκάθαρη ἀναφορὰ στὸν Ἐκκλησιαστή στὸ 12, 13, ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὴν κατακλείδα τῆς ἐρευνητικῆς του πορείας μὲ τὴν ἰσχυρὴ σύσταση τῆς ὑπακοῆς στὶς ἐντολές τοῦ Θεοῦ⁷⁷. Πρόκειται γιὰ μιὰ μοναδικὴ θρησκευτικὴ πρόταση ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰ διττὴ διάκριση μὲ λεπτὴ ἰσορροπία: ἀφ' ἑνὸς τῆς τήρησης τῶν ἐντολῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἐπαναπροσδιοριζόμενου ὅρου τῆς κατὰ Θεὸν σοφίας, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ⁷⁸. Ὁ στίχος-

74. Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, *Μετάφρασις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομώντος*, PG 10, 988-1017, ἐδῶ ἡ', PG 10, 1008B.

75. D. E. Martin, *Pedagogy of the Bible*, Westminster John Knox Press, Louisville-London 2008, σ. 70.

76. L. Wilson, "The Book of Job and the Fear of God", *TynBul* 46, 1 (1995), σσ. 59-79, ἐδῶ σ. 63.

77. Στὴν πλειονότητά τους οἱ βιβλικοὶ μελετητὲς συντάσσονται μὲ τὴν ἄποψη πὼς τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου ἀντιπροσωπεύει τὰ λόγια τοῦ ἀφηγητῆ Qoheleth, ἐνῶ τὸ τελευταῖο τμῆμα καὶ πιθανῶς ὀρισμένοι στίχοι ἀντιπροσωπεύουν τὰ λόγια ἐνὸς πιὸ συντηρητικοῦ ἢ παραδοσιακοῦ συντάκτη. Συντάσσόμεθα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ H. Bosman, πὼς δὲν εἶναι σαφές ὅτι ὁ στίχος 12, 13 ἐνδεχομένως ἀποτελεῖ μεταγενέστερη συντηρητικὴ προσθήκη [H. Bosman, "Being Wise betwixt Order and Mystery: Keeping the Commandments and Fearing the Lord", *Scriptura* 111, 1 (2012), σσ. 433-439, ἐδῶ σσ. 437-438].

78. H. Bosman, ὁ.π., σ. 438. Πρβλ. Shemu'el ben Me'ir (Rashbam) & S. Yafet, *The Commentary of R. Samuel Ben Meir Rashbam on Qoheleth*, Sara Japhet - B. R. Salters (ed. & transl.), [Publications of the Perry Foundation for Biblical Research in the Hebrew University of Jerusalem], Magnes Press, The Hebrew University - E. J. Brill, Jerusalem & Leiden 1985, σ. 67: Ἡ σφαῖρα τῆς Θεϊκῆς δικαιοσύνης, ἡ Θεϊκὴ Σοφία καὶ ἡ ἀνταπόδοση τῶν ἀγαθῶν ἔργων παραμένουν ἀπροσπέλαστες. Ὁ ἀνθρώπινος βίος ὀφείλει νὰ βασιζέται, κατὰ τὸν Rashbam, στὶς παραδοσιακὰς ἀξίες καὶ ἀρχές, ὅπως αὐτὲς προσδιορίζονται στὸν Qoheleth: Πιστέψτε τὸν Γιαχβέ, φοβηθεῖτε Τον, τηρεῖτε τὶς ἐντολὰς Του. Ἀποφύγετε τὴν ἁμαρτίαν, ἀπολαύστε τὶς ὁμορφες στιγμὲς τοῦ βίου σας, ἀποδεχθεῖτε τὶς δυσάρεστες

κατακλείδα στο βιβλίο του Ἐκκλησιαστή: «τέλος λόγου τὸ πᾶν ἀκούεται τὸν θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φύλασσε ὅτι τοῦτο πᾶς ὁ ἄνθρωπος»⁷⁹ ὑποδηλώνει τὸ πιὸ σημαντικὸ ἐννοιολογικὸ διώνυμο στὸν Ἐκκλησιαστή καὶ στὴ Βίβλο⁸⁰, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ καρδιὰ τῆς βιβλικῆς σοφίας, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς μέλλουσας κρίσης⁸¹. Μὲ τὴ φράση «τέλος λόγου» δηλώνεται τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διὰ βίου δοκιμασίας τοῦ Qoheleth⁸², ποὺ καταλήγει στὴ διπλῇ ὑπόδειξη: «τὸν θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φύλασσε ὅτι τοῦτο πᾶς ὁ ἄνθρωπος»⁸³. Ἔτσι, ὁ ὑψηλότερος στόχος ποὺ συνοψίζει τὴν ἀναζήτησι τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἡ μόνη λύσι στὴν ἀνεπάρκεια τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς εἶναι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ὑπακοή στὸ θέλημά Του⁸⁴, κατάστασι ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὴν ἐν μέτρῳ ἀπόλαυσι τῆς ζωῆς⁸⁵. Παρὰ τὴν ἀμφισβήτησι ποὺ διατρέχει ὁλόκληρο τὸ βιβλίο, ὁ Ἐκκλησιαστής παροτρύνει, ἐπαινεῖ καὶ ἐπικυρώνει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέτασής του: ἡ ἀξία καὶ τοῦ ἀνθρώπινου βίου συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὸν φόβο-ἀποδοχή τοῦ Θεοῦ⁸⁶. Ἀρνησι αὐτῆς τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς ὁδηγεῖ σὲ παταγώδη ἀποτυχία τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή. Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἐπίγνωσι τῆς ἀποτυχίας ἐντάσσεται στὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ, διότι ὁ φόβος ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ τὴ μοναδική συναισθηματικὴ κατάστασι ποὺ κατὰ τὸν Qoheleth ἀφυπνίζει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή ἀπὸ τὸν ζοφερό

καταστάσεις καὶ μετανοήστε.

79. Ἐκκλ. 12, 13.

80. A. Bornapé, “‘Fear God and Keep his Commandments’: The Character of Man and the Judgment of God in the Epilogue of Ecclesiastes”, σ. 57.

81. T. Longman, “The ‘Fear of God’ in the Book of Ecclesiastes”, *BBR* 25, 1 (2015), σσ. 13-21, ἐδῶ σ. 20.

82. Ὀλυμπιόδωρου Διακόνου, *Ἵπομνήματα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, PG 93, 477-628, ἐδῶ ιβ', PG 93, 625D: «Ἐγὼ δέ σοι, φησί, κεφαλαιώδη καὶ ἐπιτομωτάτην σωτηρίας ὁδὸν ὑποδείκνυμι· Τὸν Θεὸν φοβοῦ, καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φύλασσε· φόβον οὐ τὸν εἰσαγωγικὸν καὶ ἐμπαθῆ διὰ τὰς κολάσεις, ἀλλὰ τὸν ἀγνὸν καὶ ἀγνοποιόν, τὸν διὰ τὴν στοργὴν τοῦ προστάξαντος πατρὸς ὀφειλόμενον».

83. Ἐκκλ. 12, 13.

84. A. Bornapé, ὁ.π., σ. 58.

85. Α. Χαστούπης, «Τὸ βιβλίον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ», *Θεολογία* 57, 2 (1986), σσ. 300-328, ἐδῶ σ. 308. Ἐπίσης βλ. Ellen F. Davis, *Proverbs, Ecclesiastes, and the Song of Songs*, [Westminster Bible Companion], Westminster John Knox Press, Louisville-Kentucky 2000, σ. 161.

86. A. Caneday, “Qoheleth: Enigmatic pessimist or Godly Sage”, ὁ.π., σ. 49.

ὕπνο τῆς ἁμαρτίας⁸⁷. Ἐκθέτοντας τὸν βαθύτερο ἑαυτό του στὰ μάτια Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ὁ σοφὸς Ἐκκλησιαστής, ἀπογυμνωμένος ἀπὸ τὴ ματαιότητα, διδάσκει ὅτι «μᾶλλον γὰρ τοῦ φόβου πολλάκις ἢ αἰδῶς πρὸς τὴν ἀποφυγὴν τῶν ἀτόπων ἐπαιδαγώγησεν, ἀλλὰ καὶ ἡ αἰσχύνῃ ἢ ἐπακολουθοῦσα τοῖς ἐλέγχοις τοῦ πλημμελήματος ἱκανὴ δι' ἑαυτῆς σωφρονίσει τὸν ἁμαρτάνοντα πρὸς τὸ μὴ πάλιν ἐν τοῖς ὁμοίοις γενέσθαι»⁸⁸.

Ἐν ὀλίγοις, ὁ Ἐκκλησιαστής προτείνει ἕναν τρόπο ἐπιστροφῆς στὸν δρόμο τῆς Ἐδῆμ πρὸς τὴν αἰωνιότητα⁸⁹: Ἀντὶ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὰ δῶρα Του ἀπλῶς ὡς μέσο γιὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ Αὐτόν, ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ μᾶς ὑπαγορεύει πῶς νὰ τὰ ἀπολαμβάνουμε. Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ἐπιτελεῖ τὴ λειτουργία του⁹⁰ ὅταν συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν. Ἡ ἀπόλαυση τῶν ἀγαθῶν ὁμολογεῖται στὸν Ἐκκλησιαστή ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴ ἡ ἀπόλαυση συνδέεται ἀναμφισβήτητα μὲ τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ⁹¹. Κάθε ἐμπειρία θεμελιωμένη στὸν Γιαχβὲ καὶ τὸν φόβο Του ὁδηγεῖ σὲ ἀνεξιχνίαστη χαρά⁹². Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ποὺ ἐπικαλεῖται προϋποθέτει συνδυαστικὰ τὴν ἔννοια τῆς πειθαρχίας⁹³ καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο διαμορφώνονται οἱ συνθῆκες γιὰ τὴν αὐτογνωσία, «ποὺ εἶναι καρπὸς μιᾶς ἀληθινῆς θεογνωσίας»⁹⁴. Συγχρόνως, ὁ ἐν λόγῳ φόβος ἀποτελεῖ τὴ ρίζα μιᾶς ἀγαπητικῆς σχέσεως μὲ τὴν ἔννοια τῆς

87. Βλ. M. Fox, "The Meaning of Hebel for Qohelet", *JBL* 105, 3 (1986), σσ. 409-427, ἐδῶ σ. 427.

88. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, Γ', GNO V, σσ. 315²⁰-316¹ (PG 44, 649D).

89. Βλ. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α' ἐπιστολὴν*, ΙΕ', δ', PG 62, 584: «Ποθήσωμεν, παρακαλῶ, γνησίως τὸν Θεόν, μὴ φόβῳ γεέννης, ἀλλ' ἐπιθυμίᾳ βασιλείας».

90. Ἐκκλ. 12, 13. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἑρμηνεία κατὰ παράφρασιν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ*, VIII, 9-13, CCSG 11, σ. 61⁸⁵⁻⁸⁶: «Οὐ καλὸν δ' ἔσται τῷ ἁμαρτωλῷ τὸ μὴ κεκτῆσθαι τὸν τοιοῦτον φόβον».

91. Ἐκκλ. 3, 14. R. N. Whybray, "Qoheleth as a Theologian", ὅ.π., σ. 262.

92. Adrian Hinkle, *Pedagogical Theory of Wisdom Literature: An Application of Educational Theory to Biblical Texts*, Wipf and Stock, Eugene, Oregon 2017, σ. 100.

93. B. Douet, *Πειθαρχία καὶ τιμωρίες στὸ σχολεῖο*, μετάφρ. Α. Θεοδωρακόπουλος, ἐκδ. Σύγχρονη Ἑκπαίδευση, Ἀθήνα 1992, σσ. 33-34.

94. Α. Νικολαΐδης, *Θρησκεία καὶ φόβος. Ὁ φόβος τῆς θρησκείας καὶ ἡ θρησκεία τῆς τρομοκρατίας*, ὅ.π., σ. 109.

ἀποδοχῆς τῆς δικαίας⁹⁵ πατρικῆς φιλανθρωπίας⁹⁶ καὶ μεγαλοσύνης Του⁹⁷, ἡ ὁποία ἐνοποιεῖ τὴν κατακερματισμένη ἀπὸ τὴν ἁμαρτία ἀνθρώπινη φύση καὶ ὀλοκληρώνει ὄντολογικὰ ὡς πρόσωπο κάθε ἄτομο, δωρίζοντας ταυτόχρονα καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς αἰωνιότητος. Ἡ γνώση τῆς ματαιότητος τῶν γήινων πραγμάτων ὁδηγεῖ στὸν φόβο τοῦ Θεοῦ. Ἐφ’ ὅσον ὅλα τὰ πράγματα εἶναι μάταια, ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ὑπόκειται στὴ ματαιότητα, ὀφείλει νὰ κάνει ὅ,τι εἶναι δυνατόν γιὰ νὰ εἰσέλθει σὲ ζωντανὴ σχέση μετ’ Ἐκείνου ποὺ εἶναι τὸ ἀληθινὸ ἀπόλυτο Ὦν, καὶ μέσῳ τῆς κοινωνίας μαζί Του νὰ συμμετέχει, ὁ ἴδιος, σὲ μία ἀληθινὴ αἰώνια σχέση⁹⁸. Αὐτὴ ἡ ὄντολογικὴ διάσταση δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐρμηνεύει ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτό του καὶ τὸν κόσμον ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς δημιουργίας, τὴν ὁποία ὁ Θεὸς θὰ ὁδηγήσει ἐν χρόνῳ στὸν σκοπὸ ποὺ προαιωνίως ἐτοίμασε⁹⁹. Ὁ Qoheleth χρησιμοποιοῖ τὴ φράση: «εἶπεν ὁ Ἐκκλησιαστής»¹⁰⁰, γιὰ νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει πὼς δὲν ἔχουμε ἀκούσει ἀκόμα τὴν ἐνιαίᾳ φωνή Του ποὺ ἀπευθύνεται ἄμεσα σὲ ἐμᾶς¹⁰¹. Εἶναι μία «ἐτεροχρονισμένη χριστιανικὴ κραυγὴ»¹⁰², ἡ ὁποία ἀναζητεῖ ἐναγωνίως Ἐκείνον ποὺ θὰ ἀναγγεῖλει συνολικὰ στὸ ἀνθρώπινο γένος,

95. Ἐκκλ. 12, 14. Πρβλ. Ὀλυμπιόδωρου Διακόνου, *Υπομνήματα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, PG 93, 477-628, ἐδῶ ιβ’, PG 93, 628B-C: «Ταῦτα οὖν ἐγνωκότες, τὸν Θεὸν φοβηθῶμεν, καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ τηρήσωμεν κατὰ τὴν ἑαυτῶν δύναμιν».

96. Βλ. Ὀλυμπιόδωρου Διακόνου, ὁ.π., PG 93, 628C: «Τὸ γὰρ ὅλον ἡμῶν τῆς σωτηρίας ἐν οἰκτιρμοῖς κεῖται, καὶ τῇ τοῦ κριτοῦ φιλανθρωπία». Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴν*, ὁμιλίαι ΑΒ’, PG 60, 391-682, ἐδῶ Ζ’, α-β, PG 60, 443-444.

97. Ὀλυμπιόδωρου Διακόνου, ὁ.π., PG 93, 626D: «Ἐγὼ δέ σοι, φησί, κεφαλαιώδη καὶ ἐπιτομωτάτην σωτηρίας ὁδὸν ὑποδείκνυμι· τὸν Θεὸν φοβοῦ, καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φύλασσε· φόβον οὐ τὸν εἰσαγωγικὸν καὶ ἐμπαθῆ διὰ τὰς κολάσεις, ἀλλὰ τὸν ἀγνὸν καὶ ἀγνοποιόν, τὸν διὰ τὴν στοργὴν τοῦ προστάξαντος πατρὸς ὀφειλόμενον».

98. E. W. Hengstenberg, *Commentary of Ecclesiastes, with other treatises*, ὁ.π., σ. 257.

99. Πρβλ. Χ. Ἀνδρουτσός, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1992, σ. 105: «... ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ὑπ’ ἀγαθότητος κινούμενος, ἢ ὅπερ τὸ αὐτό, ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη, ὅπως κοινωνῶν τῆς ἀγαθότητος ἢ συγχρόνως ἐξάγγελος ἅμα καὶ ὑμνητὴς τῶν τε ἄλλων τελειοτήτων τοῦ Θεοῦ καὶ δὴ καὶ τῆς θείας ἀγαθότητος».

100. Ἐκκλ. 1, 2.

101. M. Carasik, “Qohelet’s Twists and Turns”, *JSOT* 28, 2 (2003), σσ. 192-209, ἐδῶ σ. 208.

102. P. Enns, “Ecclesiastes according to the Gospel: Christian Thoughts on Qohelet’s Theology”, *S&I* 2, 1 (2008), σσ. 25-38, ἐδῶ σ. 38.

σὲ εὐσεβεῖς καὶ ἀσεβεῖς, τί θὰ ἐπακολουθήσει στὸν μέλλοντα κόσμος¹⁰³. Ἡ προϋπόθεση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο γιὰ τὴν κρίση τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ¹⁰⁴, γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ματαιότητος ὡς μεταπτωτικῆς κατάστασης, ποὺ ἐπιλύεται ὀριστικὰ μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Μεσσία-Χριστοῦ καὶ τὴν ἐπάνοδό Του κατὰ τὴν τελικὴ κρίση¹⁰⁵.

Συμπεράσματα-Συζήτηση

Τὸ βιβλίο τοῦ Ἐκκλησιαστή, ὡς σοφιολογικὸ ἔργο τῆς Π.Δ., θέτει ὡς βασικὸ θεμέλιο τῆς σοφίας καὶ στάση ζωῆς τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ¹⁰⁶ καί, παρὰ τὶς οὐσιώδεις μὲ τὴ σοφιολογικὴ γραμματεία τῆς Ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς, δὲν ἀνήκει σὲ κείμενα μὲ ἠθικοπλαστικὸ προσανατολισμό. Κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Ἐκκλησιαστή, οἱ ἀναγνώστες πρέπει νὰ μὴ λησμονοῦν πὼς ὁ Qoheleth δὲν εἶναι ἄθεος οὔτε ἀγνωστικιστὴς καὶ νὰ εἶναι προετοιμασμένοι νὰ ἀπολαύσουν τὴν ἔνταση ποὺ προκαλεῖ ἡ θεματολογία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀπρόβλεπτες μεταβολές καὶ τὶς ἐπαναλαμβανόμενες ἐπικαλύψεις¹⁰⁷. Ὁ Ἐκκλησιαστὴς εἶναι ἕνας ἐρευνητὴς ποὺ ἐξέτασε συνδυαστικὰ τὴ φύση τῆς σοφίας, τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ χώρου καὶ πειραματίστηκε συνολικὰ μὲ τὶς ἐκφάνσεις τῆς βραχύβιας ἀνθρώπινης δράσης, προκειμένου νὰ διαπιστώσει τὴν ἀξία, τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ τὸν προορισμὸ τῆς ψυχῆς¹⁰⁸.

103. Ἐκκλ. 6:12: «τίς ἀπαγγελεῖ τῷ ἀνθρώπῳ τί ἔσται ὀπίσω αὐτοῦ ὑπὸ τὸν ἥλιον» καὶ Ἐκκλ. 8, 7: «ὅτι οὐκ ἔστιν γινώσκων τί τὸ ἐσόμενον ὅτι καθὼς ἔσται τίς ἀναγγελεῖ αὐτῷ». Βλ. Katharine Dell, *Interpreting Ecclesiastes: Readers Old and New*, A. C. Hagedorn - N. MacDonald - S. Weeks (eds.), [Critical Studies in the Hebrew Bible 3], Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2013, σ. 41. Πρβλ. G. Athas, *Ecclesiastes, Song of Songs*, T. Longman III & S. McKnight (eds.), [The Story of God Bible Commentary], Zondervan Academic, Grand Rapids 2020, σ. 39.

104. M. Sneed, "A Note on Qoh 8, 12b-13", ὁ.π., σ. 415.

105. C. H. Shank, "Qoheleth's World and Life View as Seen in His Recurring Phrases", ὁ.π., σσ. 72-73.

106. C. H. Shank, ὁ.π., σ. 65. Φρονοῦμε πὼς ὁ F. Delitzsch ὀρθὰ δηλώνει πὼς τὸ βασικὸ συστατικὸ τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ (F. Delitzsch, *Commentary on the Song of Songs and Ecclesiastes*, transl. M. G. Easton, Eerdmans, Grand Rapids 1950, σ. 630).

107. Katharine Dell & Tova Forti, "Enjoying the Tension: Reading Qoh 2:25 in the Context of Qoh 2:24-26", VT 69, 3 (2019), σσ. 481-489, ἐδῶ σ. 489.

108. S. H. Blank, "Wisdom", IDB 4 (1962), σσ. 852-861, ἐδῶ σ. 858.

Κατὰ τὴν ἔρευνά του χρησιμοποίησε τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀνθρώπινης σοφίας, ἀντιθετικὲς ἐκφράσεις¹⁰⁹, ἀμφισημίες καὶ αἰνίγματα, δημιουργώντας ἀλληλοσυγκρουόμενα αἰσθήματα ἐλπίδας καὶ δέους¹¹⁰. Ὡς σοφὸς διδάσκαλος ὁ Qoheleth ἐπιλέγει σκόπιμα καὶ κατ' ἐπανάληψιν τὴν χρῆσιν τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας Ἀνὶ (אני) προβάλλοντας τὸ ἐγὼ του, προκειμένου ὡς ἀφηγητῆς-βασιλιᾶς νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ τὶς θέσεις του¹¹¹. Ἐπιπρόσθετα, δὲν διστάζει, ἂν καὶ ταυτίζεται πολλὰς φορὲς μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἐβραϊκὴ σκέψιν, νὰ ἀναθεωρήσῃ τὶς καθιερωμένους ἀπόψεις καὶ ἀντιλήψεις¹¹². Ἀπέναντι στὸν δογματικὸ καὶ κοινότοπο θεολογικὸ λόγο, ποὺ παραβλέπει τὸν Θεὸ καὶ δὲν διασώζει τὸν ἄνθρωπο, ὑποστήριξε πῶς ἡ κατὰλληλὴ ἐπιλογὴ ὡς στάσις ζωῆς εἶναι ἡ ἀπόσυρσις στὴ σιωπῇ. Ὁδηγούμενος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του ἐξαπολύει σφοδρὴ ἐπίθεσις στὴν στεῖρα θεολογία κατὰ τὴν ὁποία κάποιος ξεκινᾷ νὰ μιλᾷ γιὰ τὸν Θεὸ καὶ στὸ τέλος καταλήγει νὰ παίρνει τὴ θέσιν Του¹¹³. Ἀμφισβητεῖ καὶ συγκρούεται μὲ τὴν ἰουδαϊκὴ διδασκαλία περὶ τῆς δίκαιης ἀνταπόδοσης τῶν πράξεων καὶ τὴν ἱκανότητα τῶν σοφῶν νὰ παρέχουν ἐπαρκεῖς λύσεις στὸ ἐπικείμενο γεγονός τοῦ θανάτου¹¹⁴. Πράγματι, μία βαθύτερη ματιὰ στὸ κείμενο τοῦ Ἑκκλησιαστῆ μας ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι στὸ

109. R. Gordis, *Koheleth. The man and his Word*, ὁ.π., σ. 174: Οἱ ἀντιθετικὲς ἐκφράσεις τοῦ Ἑκκλησιαστῆ ἐξυπηρετοῦν ἓνα σκόπιμο διάλογο.

110. Ἡ ἀντιφατικότης καὶ οἱ πολιτικὲς ἀντιθέσεις χρησιμοποιοῦνται ὡς τεχνικὲς ἀπὸ τὸν Ἑκκλησιαστὴ προκειμένου νὰ ὀδηγηθεῖ ὁ ἐκπαιδευόμενος ἄνθρωπος στὴ Θεογνωσία (A. Caneday, "Qoheleth: Enigmatic pessimist or Godly Sage", ὁ.π., σσ. 39-41). Βλ. Andrian Hinkle, *Pedagogical Theory of Wisdom Literature: An Application of Educational Theory to Biblical Texts*, ὁ.π., σ. 110: Ἡ πολωτικὴ δομὴ ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸν Ἑκκλησιαστὴ, ἀποτελεῖ λογοτεχνικὸ χαρακτηριστικὸ τὸ ὁποῖο προσδίδει ἔντασι καὶ χαρακτηρίζει τὴν Ἑβραϊκὴ σκέψιν ποὺ ἀντανάγκᾳ τὴν παράδοξον φύσιν τῆς ἀνθρωπότητος μέσα στὸν κόσμον.

111. J. Crenshaw, *Ecclesiastes: A Commentary*, ὁ.π., σ. 28.

112. C. L. Seow, *Ecclesiastes: A New Translation with Introduction...*, ὁ.π., σ. 69.

113. Πρβλ. F. Raurell, «Dimensione etico-pedagogica della provocazione nel 'Qohelet'», *Laur.* 33, 2/3 (1992), σσ. 375-402, ἐδῶ σσ. 392-400.

114. Ἡ βιωματικὴ μέθοδος τοῦ Qoheleth τὸν φέρει σὲ σύγκρουση μὲ τὶς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις καὶ ὀδηγεῖ σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ J. Loader ὀνομάζει μοτίβον ἔντασις, τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύνθεσις ἀντιθετικῶν στοιχείων. Αὕτῃ ἡ τάσις διατρέχει ὁλόκληρο τὸ βιβλίον καὶ εἶναι τόσο ἐμφανής, ὥστε θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν λογοτεχνικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ κειμένου (J. A. Loader, *Polar Structures in the Book of Qohelet*, [BZAW 152], Walter de Gruyter, Berlin-New York 1979, σσ. 1-3, 29-116).

βιβλικό κείμενο αποδομοῦνται ὅλες οἱ παραδοσιακὲς διχοτομήσεις τῆς ἐποχῆς του¹¹⁵. Οἱ δίκαιοι καὶ οἱ φαῦλοι, οἱ καλοὶ καὶ οἱ κακοί, οἱ καθαροὶ κατὰ τὸν νόμο καὶ οἱ ἀκάθαρτοι, αὐτοὶ ποὺ προσφέρουν θυσίες καὶ αὐτοὶ ποὺ δὲν τὸ πράττουν, οἱ ἀγαθοὶ καὶ οἱ ἁμαρτωλοί, αὐτοὶ ποὺ δὲν ὀρκίζονται καὶ αὐτοὶ ποὺ ὀρκίζονται, ὅλοι βρίσκονται στὴν ἴδια μοῖρα¹¹⁶. Ὁ Qoheleth παρὰ τὴν «ἀνορθόδοξη» θεολογία του¹¹⁷ δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν Θεὸ τῶν προγόνων του καὶ διατηρεῖ τὸν ρόλο του παραμένοντας γνήσιο τέκνο τοῦ Ἰσραήλ¹¹⁸, ἀκριβῶς γιατί Τὸν τοποθετεῖ στὸ κέντρο τοῦ προβληματισμοῦ του, στὸ κέντρο τῆς ζωῆς. Ὁ Γιαχβὲ μπορεῖ νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ τιμωρήσει τὸν ἄνθρωπο ἂν παραβιάσει τὴ συμφωνία, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος σὲ αὐτὴν τὴν προσφερόμενη ἀληθινὴ σχέση δύναται νὰ ζητήσῃ διευκρινίσεις γιὰ τὴν ἐπιβαλλόμενη ποινὴ¹¹⁹. Ἡ λογικὴ τοῦ φόβου πρὸς τὸν Θεὸ δὲν ἀποτελεῖ μιὰ λειτουργικὴ ἐπιλογή, ἀλλὰ μιὰ διαπίστωση ὅτι ὁ Θεὸς ὑφίσταται πέρα ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα ὅρια καὶ δυνατότητες¹²⁰. Ἐν τούτοις, ἂν καὶ ὁ Θεὸς διασώζει τὸν Qoheleth ἀπὸ τὴν ἄβυσσο τοῦ ἀπόλυτου σκεπτικισμοῦ, τὸ χάσμα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου δὲν μεταβάλλεται, ἀκόμη καὶ ὅταν ὡς ἄνθρωπος ἐπιστρέφει διὰ τοῦ φόβου πρὸς τὸν Δημιουργό Του¹²¹. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ στὴν πρὸ Χριστοῦ ἐποχῇ, ὠθεῖ τὸν Ἐκκλησιαστὴ νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν ἀγεφύρωτὴ διαφορὰ κτιστοῦ καὶ Ἀκτίστου, ποὺ νοηματοδοτεῖ σὲ μόνιμη βάση τὸ ἀκατάληπτον τῆς Θεΐας οὐσίας¹²². Ἔτσι, γιὰ τὸν ἐρευνητὴ Qoheleth ἡ αἰωνιότητα δὲν

115. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ἐκκλησιαστὴς συμπεριλήφθηκε στὸν Βιβλικὸ Κανόνα, ἀποκλειστικὰ λόγῳ τῆς ἀποδιδόμενης Σολομώντειας πατρότητας, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπικύρωση τοῦ κριτικοῦ πνεύματος ποὺ διαποτίζει ἐν πολλοῖς τὴν Ἑβραϊκὴ Βίβλο (J. Collins, *Introduction to the Hebrew Bible*, Fortress, Minneapolis 2004, σ. 526).

116. Ἐκκλ. 9, 2.

117. R. N. Whybray, "Qoheleth as a Theologian", ὅ.π., σ. 245.

118. A. Lauha, *Kohelet*, [BKAT 19], Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1978, σ. 17.

119. Γεν. 18, 25.

120. T. Frydrych, *Living under the sun: Examination of Proverbs and Qoheleth*, [VTSup 90], Brill, Leiden-Boston-Köln 2002, σ. 110.

121. L. M. Muntingh, "Fear of Yahweh and Fear of the Gods according to the Books of Qohelet and Isaiah", *OTWSA* 23, 1 (1980), σσ. 143-158, ἐδῶ σ. 145. Ἐπίσης, βλ. A. J. O. Van Der Wal, "Qohelet 12, 1a: A Relatively Unique Statement in Israel's Wisdom Tradition", ὅ.π., σ. 418.

122. Ἐνδεικτικὰ βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τὸ Περὶ θεῶν ὀνομάτων τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀεροπαγίτου*, PG 4, 186-416, ἐδῶ B', 221C: «Τὸ κατ' οὐσίαν μὲν ἡ

αὐτοαναιρεῖται στὸ ἐπίπεδο τοῦ κτιστοῦ, ἀλλὰ ἐντοπίζεται στὸ ἄκτιστο πεδίο τοῦ Θεοῦ, ὅπου ὑφίσταται ὀλοκληρωμένη¹²³. Ὡς ἐκ τούτου, στὴ θεολογικὴ του παρακαταθήκη καταθέτει τὴ μοναδικὴ ἀπάντηση στὴν κοπιώδη ἔρευνά του: Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ὑπακοὴ στὶς ἐντολές Του συνοφίζουν τὸ καταστάλαγμα τῆς ἐναγώνιας ἀναζήτησης κάθε ἀτόμου γιὰ τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς ζωῆς¹²⁴. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση προειδοποιεῖ ὅτι ἐὰν ὁ ἐπίγειος βίος ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, δὲν προσφέρει κανένα ὄφελος, ποὺ ἐν προκειμένῳ σημαίνει ὅτι ἡ ζωὴ αὐτονομεῖται καὶ ὡς ἐκ τούτου καταλύεται¹²⁵.

Ἡ Μ. Margalit ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ νὰ παραμείνει κάποιος μόνος ἀποτελεῖ πολύτιμη εὐκαιρία γιὰ κάθε ἄτομο ποὺ ἀξιοποιεῖ τὸν χρόνο του γιὰ ἐνεργοποίηση τῆς ἐνδοσκόπησης, τῆς

θεότης οὐ μετέχεται, οὔτε νοεῖται μεθεκτὴ δέ ἐστίν, ἐν τῷ ἐξ αὐτῆς εἶναι τὰ πάντα, καὶ ὑπ' αὐτῆς συνέχεσθαι εἰς τὸ εἶναι». Ὁ ἄνθρωπος, μετέχει μερικῶς στὶς θείες ἐνέργειες, συναντᾶται διαλεκτικὰ μὲ τὸν Θεό, καὶ διὰ τῆς ἀγαπητικῆς Του δύναμης, σὲ μία ἐλεύθερη σχέση προσώπων, θεώνεται κατὰ χάριν. Σχετικὰ μὲ τὴ μέθεξι καὶ τὴ διάκριση θείας οὐσίας καὶ θείων ἐνεργειῶν βλ. μεταξὺ ἄλλων ἀπὸ τὴν πλούσια πατερικὴ παράδοση: Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ 234*, [Ἀμφιλοχίῳ ἐπισκόπῳ]. Τῷ αὐτῷ πρὸς ἄλλο ἐρώτημα, 1, τόμ. III, σ. 42²⁷⁻³¹: «Ἄλλ' αἱ μὲν ἐνέργειαι ποικίλαι, ἡ δὲ οὐσία ἀπλή. Ἡμεῖς δὲ ἐκ μὲν τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεὸν ἡμῶν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτῇ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος» (PG 32, 869A-B). Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Περὶ θείων ἐνεργειῶν καὶ τῆς κατ' αὐτὰς μεθέξεως*, *Συγγράμματα*, Π. Χρήστου (ἐπιμ.), τόμ. Β', ἐκδ. Κυρομᾶνος, Θεσσαλονίκη ²1994, σσ. 96-136. Πρβλ. Ἰω. Ρωμανίδης, *Τὸ Προπατορικὸν Ἀμάρτημα*, ὁ.π., σ. 105: «... ἡ θεία οὐσία μένει κατὰ πάντα ἀσύλληπτος καὶ ἀμέτοχος».

123. Α. Χαστούπης, *Οὐσία τῆς θρησκείας θεωρουμένη ἀξιολογικῶς ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυριῶν ἐκ τῶν ἱερῶν κειμένων*, Ἐν Ἀθήναις ²1977, σ. 184: «Τούτων οὕτως ἐχόντων, ὁρθῶς ἡ θρησκεία ὀρίζεται ὡς βιωματικὴ συνάντησις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ ἁγίου [...]. Δὲν προέρχεται ἐκ προεπιστημονικῆς λογικῆς προσπαθείας πρὸς ἐξήγησιν τῶν φυσικῶν φαινομένων ἢ ἐκ τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας ἢ ἄλλοθεν ποθεν, εἰμὴ μόνον ἐκ τῆς γνησίας ἐμπειρίας θείας τινὸς πραγματικότητος, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξὺς πρέπει νὰ στηρίξη τὴν πίστιν της καὶ νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἐλπίδα της, ἐὰν θέλῃ νὰ τύχῃ τῆς ἐκεῖθεν σωτηρίας». Πρβλ. Ν. Τατάκης, *Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1952, σ. 82 κ.ἐπ.

124. A. Bornapé, “‘Fear God and Keep his Commandments’: The Character of Man and the Judgment of God in the Epilogue of Ecclesiastes”, ὁ.π., σ. 58.

125. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπὶ Ἱστορικά. Τμήμα Α', ΟΓ', Παρακλητικόν*, PG 37, 1421.

μάθησης και επικοινωνίας με τον έσωτερό του κόσμο¹²⁶. Η θέση αυτή νοηματοδοτείται με καινὸ περιεχόμενο στὸν Ἐκκλησιαστή καὶ κατ' ἐπέκταση στὴ Χριστιανικὴ Παιδαγωγική: Ἡ διαδικασίᾳ δὲν ἐξαντλεῖται σὲ ἐπίπεδο αὐτοκάθαρσης. Ὁ προσωπικὸς Θεὸς ἀπεννοχοποιεῖ καὶ λυτρώνει τὸν πάσχοντα ἄνθρωπο ἀπὸ τὶς ὀδυνηρὲς ἐπιπτώσεις τοῦ φόβου καὶ τῆς μοναξιάς ποὺ βιώνει ἐξ αἰτίας τοῦ υπαρξιακοῦ κενοῦ ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀπουσία Του¹²⁷. Ἡ ἀγωνία αὐτὴ λειτουργεῖ ἐποικοδομητικὰ¹²⁸ καὶ συνδυαζόμενη μετὰ τὴν πίστη τρέφει τὸ ἄτομο γιὰ νὰ τὸ ἀναπαύσει στὴν ἀγκαλιὰ τῆς Θείας Πρόνοιας¹²⁹. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ἀπ. Παῦλος, δὲν διδάσκει ὅτι «ἐπιμένωμεν τῇ ἁμαρτίᾳ, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσῃ»¹³⁰, ἀλλὰ διατρανώνει ὅτι πάντοτε ὑφίσταται ἡ ἐπιλογὴ τῆς ψυχολογικῆς ἀντίδρασης γιὰ τὴ θετικὴ ἀξιοποίηση τοῦ βιώματος τῆς ἁμαρτίας¹³¹.

Μελετώντας προσεκτικὰ τὸ βιβλίον, διαπιστώνουμε πὼς ὁ Qoheleth, ὡς ἀγωνιζόμενος φθαρτὸς ἄνθρωπος, φαίνεται νὰ προσεγγίζει ἀτελῶς τὸν κατὰ Θεὸν φόβον, ὁ ὁποῖος στὴν μετὰ Χριστὸν ἐποχὴ δὲν λειτουργεῖ μονομερῶς καὶ ἐλεγκτικὰ, ἀλλὰ ἐντάσσεται στὴ σωτηριολογικὴ προοπτικὴ τῆς μοναδικῆς σχέσεως Θεοῦ-ἀνθρώπου¹³². Στὸν Ἐκκλησιαστή μόνον ὅταν ὁ φόβος, ποὺ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος στὴ θεολογικὴ σκέψη μετὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξιν, λειτουργήσῃ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς κατὰ Θεὸν σοφίας δημιουργεῖται ἡ βάση στὴν ὁποία ἐδράζονται οἱ στρατηγικὲς τῆς παρέμβασης. Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ὑπογραμμίζει ὅτι ὅπου ὑπάρχει ἡ ἁμαρτία ἐκεῖ ὑπάρχει

126. Malka Margalit, *Loneliness among children with special needs. Theory, research, coping and intervention*, Springer-Verlag, New York 1994, σ. 9.

127. Ν. Νησιώτης, *Παραδόσεις Ψυχολογίας τῆς Θρησκείας*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 87.

128. Σ. Κίρκεγκωρ, *Ἡ ἔννοια τῆς ἀγωνίας*, μετάφρ. Γ. Τζαβάρας, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 1971, σ. 53: «ἡ ἀγωνία εἶναι ἡ πραγματικότητα τῆς ἐλευθερίας».

129. Σ. Κίρκεγκωρ, ὁ.π., σ. 191.

130. Ρωμ. 6, 1.

131. Ἰω. Κορναράκης, *Ποιμαντικὴ Ψυχολογία. Πανεπιστημιακὰ παραδόσεις*, ἐκδ. Ὠμέγα-Δ. Κυριακίδης, Θεσσαλονικὴ χ.χ., σ. 48.

132. Ὁ φόβος αὐτὸς δὲν ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ τελειοποιηθεῖ στὴν ἀγάπην διότι: «ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον, ὅτι ὁ φόβος κόλασιν ἔχει, ὁ δὲ φοβούμενος οὐ τετελείωται ἐν τῇ ἀγάπῃ» (Α' Ἰω. 4, 18). Πρβλ. Παλλαδίου Ἐλενουπόλεως, *Ἀποφθέγματα πατέρων*, III, 17, SC 387, σ. 158¹⁻⁴: «Ὡςπερ λύχνος ἐν σκοτεινῷ κοιτῶνι φωτίζει, οὕτως καὶ ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, ὅταν ἔλθῃ εἰς καρδίαν ἀνθρώπου, φωτίζει αὐτόν, καὶ διδάσκει πάσας τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ».

καὶ ἡ ἐνοχή, καὶ ἔτσι διδάσκεται ὅτι ἡ ἁμαρτία καὶ ἡ ἐνοχή «εἶναι δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ γεγονότος, τῆς παραβάσεως δηλ. τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ»¹³³. Ὁ κατὰ Θεὸν φόβος ἐξοβελίζει τὴν ἁμαρτία¹³⁴ καὶ κατὰ συνέπεια προφυλάσσει τὴν ἀσταθῆ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό¹³⁵. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ σχέση Θεοῦ-ἀνθρώπου μεταμορφώνει τὸ ὑποκείμενο θέτοντας τὶς προϋποθέσεις μιᾶς ὑγιοῦς διαχείρισης τοῦ φόβου¹³⁶, ὁδηγώντας τὸν ἄνθρωπο σὲ ἐπαναξιολόγηση τῶν ἀρχικῶν του ἐπιλογῶν. Ὁ φόβος, ὡς βάση τῆς γνήσιας πίστεως, δὲν ἀναιρεῖται ἀπὸ τὸν νόμο τῆς ἀγάπης¹³⁷. Ὁ καθένας δύναται, ἐπανατοποθετώντας τὴ συνείδησή του στὰ καινὰ δεδομένα¹³⁸, νὰ ὁδηγηθεῖ στὸν σωτήριο δρόμο τῆς μετάνοιας¹³⁹ καὶ στὴν ἐν δυνάμει ἀγαπητικὴ σχέση τοῦ

133. Ἰω. Κορναράκης, *Ποιμαντικὴ Ψυχολογία. Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις*, ὅ.π., σ. 48.

134. Ἐκκλ. 8, 12-13. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἑρμηνεία κατὰ παράφρασιν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ*, VIII, 9-13, CCSG 11, σ. 61⁸²⁻⁸⁵: «Διότι αὐτὸς ἀκριβῶς ἐπίσταμαι ὅτι ὑπάρξει καλὸν τοῖς κεκτημένοις τὸν τοῦ θεοῦ φόβον, ἵνα φοβῶνται τὴν ἐνώπιον αὐτοῦ ἐπὶ τοῖς κακῶς βεβιωμένοις αἰσχύνῃ καὶ μὴδ' ὅπως οὖν τῇ ἁμαρτίᾳ συγκατατίθωνται». Πρβλ. Ἱερ. 10, 24: «παῖδευσον ἡμᾶς κύριε πλὴν ἐν κρίσει καὶ μὴ ἐν θυμῷ ἵνα μὴ ὀλίγους ἡμᾶς ποιήσης». Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην εἰς ὁμιλίᾳς ΙΑ'*, PG 62, 391-467, ἐδῶ Θ', α', PG 62, 447: «Εἰ γάρ, καὶ φόβου ἐπικειμένου, πολλοὶ χωρὶς φωτίσματος ἀπῆλθον, καὶ οὐδὲ οὗτος αὐτοὺς ὁ φόβος ἐπαίδευσε ζώντας ἐπιμελεῖσθαι τῶν τῷ Θεῷ δοκούντων εἰ καὶ οὗτος ἀνήρητο ὁ φόβος, τίς ἂν ἐγένετό ποτε σώφρων; τίς δὲ ἐπιεικής; Οὐκ ἔστιν οὐδεὶς».

135. Παρόμοιες ἀπόψεις, πῶς ὁ κατὰ Θεὸν φόβος διασώζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὶς παγίδες τῆς ἁμαρτίας, ἐκφράζονται καὶ στὸ βιβλίον τοῦ Ἰωβ (15, 20). Βλ. W. Zimmerli, *Θεολογία Παλαιᾶς Διαθήκης: Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, μετάφρ. Β. Στογιάννος, [Βασικὲς Ἀγιογραφικὲς Μελέτες 4], Κέντρο Βιβλικῶν Μελετῶν Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα ³1981, σσ. 204-205.

136. Ὁ κατὰ Θεὸν φόβος «δὲν εἶναι στεῖρος, ἀλλὰ παραγωγικός» (Α. Νικολαΐδης, *Θρησκεία καὶ φόβος. Ὁ φόβος τῆς θρησκείας καὶ ἡ θρησκεία τῆς τρομοκρατίας*, ὅ.π., σ. 102).

137. Ἡ. Παπαδημητρίου & Ν. Βασιλειάδης, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Κείμενον-Σύντομος ἑρμηνεία-Ἐκτενεῖς σχολιασμοί-Πατερικαὶ γνώμαι-Πρακτικὰ διδάγματα*, τόμ. 1-20, ἐκδ. Ἀδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα ³2003, ἐδῶ τόμ. 12, *Ἐκκλησιαστικός*, σ. 126: «Ρίξα καὶ βάσις τῆς ἁληθοῦς θρησκευτικότητος εἶναι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ».

138. Μάρκου Ἑρμηῖτου, *Περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιοῦσθαι*, PG 65, 929-965, ἐδῶ Β', ροβ', PG 65, 957Α: «Ὁ καλῶς μαθὼν τὸν νόμον, φοβεῖται τὸν νομοθέτην καὶ ἐλπίζων ἐπ' αὐτῷ, ἐκκλίνει ἀπὸ παντὸς κακοῦ».

139. Βλ. Α. Νικολαΐδης, ὅ.π., σ. 100. Ἐπίσης βλ. Ἰω. Κορναράκης, *Ψυχολογία καὶ πνευματικὴ ζωή... ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο*, Θεσσαλονίκη ³1986, σσ. 41-47. Ἐπίσης, βλ. Ἀθ. Γλάρου, *Θεῖα Παιδαγωγία: Παιδαγωγικὰ στοιχεῖα στὸ Μεγάλο Κανόνα τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης*, ὅ.π., σ. 91.

πεπτωκότος ανθρώπου¹⁴⁰ στην πορεία πρὸς τὴ θέωση¹⁴¹. Ἐπομένως, ὁ κατὰ Θεὸν φόβος, πέρα ἀπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ νόμου, τῶν ἐντολῶν καὶ τῶν ἀπαγορεύσεων στὸ πεδίο τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς, ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἀγαπητικῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σωτηρία¹⁴². Ὁ Ἐκκλησιαστὴς προτείνει αὐτὸν τὸν δρόμο πρὸς τοὺς ἐν δυνάμει ἀναγνώστες-μαθητὲς καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ψηλαφίσει μαζί τους τὴν Ὑπέρτατη αἰτιώδη Ἀρχή, τὸν Γιαχβέ, τὸν προσωπικὸ Θεὸ τῶν πατέρων του¹⁴³. Ἀναπτύσσει διάλογο ὑπὸ τὸ ἐπικείμενο ὑπαρξιακὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου, ποὺ εἶναι ἀμετάκλητο γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ καταγράφει ὡς παλμογράφος τὴ ματαιότητα τῆς πραγματικότητάς¹⁴⁴. Ἡ ἀποκλειστικὴ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ πρέπει νὰ εἶναι ὁ μόνος σκοπὸς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς λειτουργίας τοῦ φόβου, ὅχι ὁ φόβος νὰ ἀποτελεῖ τὸν στόχο¹⁴⁵. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἀξιοποιεῖ τὶς δωρεές τοῦ Θεοῦ: Ἡ ζωὴ συνδυαστικὰ μὲ τὶς ἐντολὲς ποὺ τὴ νοηματοδοτοῦν προσδίδει στὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ νόημα καὶ περιεχόμενο¹⁴⁶. Ὅταν δηλαδὴ οἱ πράξεις συνδέονται μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀνθρώπινη ἐπιλογὴ¹⁴⁷, τότε καὶ οἱ ἀθεράπευτες κατὰ κόσμον παθολογικὲς καταστάσεις

140. Σολ. 6, 17: «ἀρχὴ γὰρ αὐτῆς ἡ ἀληθεστάτη παιδείας ἐπιθυμία φροντὶς δὲ παιδείας ἀγάπη».

141. Σολ. 6, 18: «ἀγάπη δὲ τήρησις νόμων αὐτῆς προσοχὴ δὲ νόμων βεβαιώσεις ἀφθαρσίας».

142. Κατὰ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς ἔγκειται στὸν Θεῖο φόβο (Σ. Τσιτσίκος, *Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2000, σ. 291).

143. Ἐξ. 3, 6.

144. Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ἐλέγχει τὸν ὀφθαλμὸ καὶ τὰ χέρια, ὥστε νὰ ἀποφεύγονται οἱ ἄνομες πράξεις (Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, PG 31, 385-421, ἐδῶ 4, PG 31, 393C).

145. Βλ. Ἦ. Φρόμ, *Ψυχανάλυση καὶ Θρησκεία*, μετάφρ. Αἰμιλία Μαρκίδη, ἐπιμ. Κίκα Δ. Χριστοφίδου, ἐκδ. Μπουκουμάνη, Ἀθήνα ²1974, σ. 60: «... ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει τὴ θεμελιώδη ὁμοιότητα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ βάση τῆς μυστικιστικῆς ἐμπειρίας δὲν εἶναι ὁ φόβος οὔτε ἡ ὑποταγὴ, ἀλλὰ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ διεκδίκηση τῶν δυνάμεων τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου».

146. T. A. Perry, *The Book of Ecclesiastes (Qohelet) and the Path to Joyous Living*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, σ. 155.

147. Βλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* Δ', XII, 88, 5, σ. 200¹⁵⁻¹⁸: «οὐκέτι οὖν ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος, ὡς αὐτοὶ λέγουσιν, ἐπισυμβαίνει τοῖς πράγμασιν ὡς ὁ ἰὸς τῷ σιδήρῳ, ἀλλ' ἐκ βουλήσεως ἰδίας προσέρχεται τῇ ψυχῇ» (PG 8, 1296C).

μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν κίνητρο γιὰ μία οὐσιαστική ἀλλαγὴ¹⁴⁸. Ὁ Qoheleth συνδέει σαφῶς τὸν φόβο μὲ τὴν ἀθανασία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ὑπαινισσόμενος καὶ τῇ μέλλουσα κρίσει¹⁴⁹. Οἱ στίχοι 12, 1-7 μᾶς προσφέρουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸν θάνατο ὄχι μόνο σὰν μία γραμμικὴ φθίνουσα πορεία ἀπὸ τὴν ἀσθένεια πρὸς τὸν βιολογικὸ θάνατο μέχρι καὶ τὴν ταφή¹⁵⁰, ἀλλὰ μᾶς φανερώνουν τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ κατανοήσῃ τὸν τρόπο ποὺ ἐργάζεται ὁ Θεὸς στὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον¹⁵¹. Ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴν «ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ θανάτου καὶ τὴν ὀντολογικὴ καταξίωσή του»¹⁵² καὶ ὡς ἐκ τούτου, γιὰ τὸν Qoheleth, κάθε λόγος πέρα ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ-Γιαχβὲ εἶναι περιττός. Ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ παραδοχὴ τῆς ματαιότητος τῶν πραγμάτων ἐμπεριέχει χαρακτηριστικὰ κάθαρσης, καθίσταται ἀπελευθερωτικὴ χάριτι Θεοῦ καὶ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ἐν χρόνῳ ἀπολύτρωσης στὸ σύμπαν τοῦ Ἐκκλησιαστῆ.

SUMMARY

Fear as a Learning Tool in *Ecclesiastes*: A Dialogue in the Light of Orthodox Patristic Theology

By Evangelos V. Glaros, PhD
National and Kapodistrian University of Athens

This paper examines the function of fear as a means of theological learning in the book of *Ecclesiastes*, in light of Orthodox Patristic

148. Πρβλ. V. Cillespie, *The dynamics of religious conversion identity and transformation*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1991, σ. 235.

149. Βλ. Ἐκκλ. 3, 20· Γεν. 3, 19· πρβλ. Ψαλμ. 103, 29. Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, *Μετάφρασις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομώντος*, PG 10, 988-1017, ἐδῶ ιβ', PG 10, 1017A: «Ἀνθρώπων δὲ ἐπὶ γῆς κειμένων μία σωτηρία, εἰ ἐπιγνοῖεν αὐτῶν αἱ ψυχαί, καὶ πρὸς αὐτὸν ἀναπαύειν ὑφ' οὗ καὶ γεγέννηται».

150. G. Savran, "Qohelet 12:1-7 – Intimations of Mortality", *JANES* 33 (2018), σσ. 145-186, ἐδῶ σ. 186.

151. W. Brindle, "Righteousness and Wickedness in Ecclesiastes 7:15-18", ὁ.π., σ. 251.

152. Γ. Μαντζαρίδης, *Χριστιανικὴ Ἠθική*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 44.

Theology. Ecclesiastes, as a researcher, attempts to reveal the ontological foundations of human bliss, a meaning that existentially justifies human identity in the light of eternity. The absence of God and the lack of faith are, for him, an existential issue, which are healed when he experiences God's presence in all aspects of his life. Qoheleth deeply understands that the individual identifies with mortality and, consequently, with fear, which he instrumentalizes in his research. However, in the B.C. era he is unable to grasp the temporal reversal of inevitable human fate, as foretold in the tragic exit of the first creatures from Paradise. From an eschatological perspective, the believer, even with the use of fear, is able to elevate the relationship between God and man. By entering the space of God's love, he dynamically confronts the ontological problem of decay and death.